

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Mərkəzi**

Əlyazması hüququnda

Hacıyev Samir Səhman oğlu

**“Sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin
təşkilati-iqtisadi modelləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 050409 – Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarəedilməsi

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d b/m A.HAğarzayev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.u.f.d., dos. R.Ə.Abbasova

“Biznesin idarə edilməsi”

kafedrasının müdiri:

i.ü.f.d, dosent

M.Ə.Əliyev

Bakı - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. SAHİBKARLIQ SFERASINDA İNNOVASIYA LAYİHƏLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ	

1.1.Sahibkarlığın rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin və layihələrinin yeri və rolu.....	7-11
---	-------------

1.2.İnnovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi biznesin innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi.....	11-17
--	--------------

1.3.İnnovasiya layihəsi risklərinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri.	17-24
---	--------------

II FƏSİL.AZƏRBAYCANIN SAHİBKARLIQ SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYA LAYİHƏLƏRİNİN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
--	--

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	25-35
---	--------------

2.2.Müasir sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amilləri.....	35-45
--	--------------

2.3.Rəqabətqabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmləri.....	45-52
--	--------------

III FƏSİL. İNNOVASIYA BİZNESİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN LAYİHƏLƏRİN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI	
--	--

3.1. İnnovasiya bazarında effektiv layihələrin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminə sistemli yanaşma.....	53-64
--	--------------

3.2.Biznesin strateji idarə edilməsində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti.....	64-73
---	--------------

3.3.Sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modelləri.....	73-85
---	--------------

NƏTİCƏ.....	86-88
--------------------	--------------

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT.....	89-93
---------------------------------------	--------------

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi şəraitində yerli məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi ön plana keçir. Bu isə öz növbəsində yeni texnologiyalar və yeni məhsullar şəklində tətbiq olunan yeniliklərin həcmindən və keyfiyyətindən asılıdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dünya bazarında rəqabət mübarizəsində innovasiya fəaliyyətinin daha səmərəli mexanizminə sahib olan , yeniliklərin reallaşdırılmasının inkişaf etmiş infrastrukturuna malik olan biznes subyektləri qalib gəlir.

Müasir iqtisadiyyatın inkişafının xarakterik cəhəti uzunmüddətli perspektivdə rəqabətqabiliyyətliliyi və iqtisadi artımı təmin edən amil kimi innovasiyanın hakim rola malik olması sayılır. Azərbaycanın biznes sisteminin innovasiya əsasında inkişafı iqtisadiyyatın şaxələnməsinin və ölkənin yeni texnoloji ukladada keçidinin əsas şərti kimi çıxış edir.

Müxtəlif diymətləndirmələrə görə, ölkənin ÜDM-ində innovasiya məhsullarının xüsusi çəkisi 5%-ə qədər olduğu halda, inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 40-60 faiz civarındadır. Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün bölmələrində elmi işləmələrə ÜDM-in 1faizi qədər vəsait xərclənir. İxracın ümumi həcmində yüksək texnoloji məhsulun payı 3 faizdən yuxarı deyil. Azərbaycan ixracatçılarının 70%-dən çoxu mövcud texnika və texnologiyaların dəstəklənməsinə və cüzi olaraq təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Belə ixtiraların tətbiqi müəssisələrə uzunmüddətli iqtisadi səmərəni vermir. Maşın və avadanlıq nümunələrinin əsas hissəsi müasir keyfiyyət tələblərinə cavab vermir,mühafizə sənədlərinə , təhlükəsizlik sertifikatlarına ,servisə və istismar təminatına malik deyildir.

İnvestisiya layihələrindən fərqli olaraq innovasiya layihələri üçün innovasiyanın texniki və bazar yenilikləri,onların müəssisənin iqtisadiyyatına,təsirinin mürəkkəbliyi ilə şərtlənən spesifik qeyri-müəyyənlik xarakterikdir. Bu halda yeniliklərin xüsusiyyətlərini və innovasiya proseslərinin milli spesifik cəhətlərini nəzərə almaqla innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi sahəsində dünya

metodoloji təcrübəsinin sınaqdan çıxmış alətlərinin istifadəsi,sözsüz ki, həmin proseslərin təqlidinə nisbətən özünü daha çox doğruldu.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modellərinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi məsələlərinə kifayət qədər çoxlu işlər həsr olunmuşdur ki, bunlar da daha çox inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artım, habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrə rəğmən innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modellərinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinə Y,Şumpeter, T.Brayn, X.Xauştayn, V.Rappoport, N.V.Beketov və başqaları kimi alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Həmin əsərlərdə sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi problemləri açıqlanaraq postsosialist ölkələrində baş verən ümumi proseslər prizmasından tədqiq olunur.

Azərbaycan alimləri də sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modellərinin ayrı-ayrı nəzəri-metodoloji və tətbiqi məsələlərin tədqiqinə öz töhfələrini vermişlər. Həmin işlərə X.H.Kazımlı, Ş.H.Hacıyev, Ə.İ.Bayramov, M.X.Meybullayev, Q.N.Manafov, T.Ə.Hüseynov F.H.Qasimov, T.N.Əliyev, İ.Kərimli, A.B.Abbasov, M.C.Ataşiyev , T.H.Hüseynov , İ.A.Mehdiyev, V.M.Şirəliyev və digər alimlərin tədqiqatlarını daxil etmək olar.

Yuxarıda adları sadalananların və digər müəlliflərin əhəmiyyətli xidmətlərinə baxmayaraq, sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modellərinin bir çox nəzəri və metodoloji məsələləri gələcəkdə də onların tədqiqatını tələb edir.

Həmin mövzunun aktuallığı və kifayət dərəcədə olmayan elmi işlənmələri dissertasiya tədqiqatın seçimini, məqsədini və qarşıya qoyulan vəzifələri müəyyən etdi.

Dissertasiya işinin məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi xarici firmaların təcrübəsinin təhlili əsasında və Azərbaycanın müasir biznes sistemində innovasiya fəaliyyətinin spesifik cəhətləri , xarici firmaların inkişafı və yerli bazarın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sahibkarlıqda innovasiya layihələrinin

maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modellərinin tətbiqi üzrə nəzəri və metodiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın gedişində qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- biznesin rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək;
- innovasiya layihələrinin tərtibi və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərini tədqiq etmək;
- Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək;
- innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amillərini müəyyən etmək;
- rəqabətqabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmlərini tədqiq etmək;

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti müasir biznes sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modellərinin tətbiqinin nəzəri və praktiki məsələlər kompleksi sayılır. Tədqiqatın obyektini isə innovasiya yönümlü investisiya layihələri reallaşdırılan biznes sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını müxtəlif məktəblərə məxsus xarici müəlliflərin fundamental işləri, MDB və digər postsosialist ölkələrin iqtisadçı alimlərinin tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, respublika hökumətinin qərar və sərəncamları, Milli Məclisin qanunvericilik aktları, aparıcı Azərbaycan alimlərinin innovasiya siyasəti, prosesi və layihələri sahəsində elmi əsərləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, İqtisad İnkişaf, Maliyyə və Vergi nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları və proqramları, eləcə də “Azərneftkimyamaş” SC-nin təsərrüfat fəaliyyəti haqqında maliyyə hesabat sənədləri, İnternet şəbəkəsində innovasiya fəaliyyəti üzrə informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, müqayisə, dinamika, statistik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi biznes sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi modellərinin tətbiqinin nəzəri və praktiki problemlərinin sistemli halda tədqiq edilməsindən, Azərbaycanın müasir biznes sistemində effektiv innovasiya layihələrinin reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən olunmasından və bu istiqamətdə dövlətin rolunun elmi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Bütün bunlar mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edirlər. Alınmış nəticələrin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli və xarici ədəbiyyatda, eləcə də təsərrüfatçılıq təcrübəsində mövcud olan yanaşmaların nəzərdən keçirilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması və qiymətləndirilməsinin konseptual problemləri sistemli şəkildə, qarşılıqlı əlaqə və asılılıq halında tədqiq edilmişdir;
- biznesin rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin müəyyənedici rolu və əhəmiyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;
- innovasiya layihələrinin tərtibi və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri müasir biznes sisteminin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tədqiq edilmişdir;
- Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya fəaliyyətinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri və innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;

Dissertasiya tədqiqatının nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti və praktiki dəyəri müasir biznes sistemində effektiv innovasiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri respublikanın sahibkarlıq subyektəri tərəfindən innovasiya layihələrinin idarə edilməsi strategiyasının , innovasiya istiqamətli məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması zamanı istifadə oluna bilər.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. SAHİBKARLIQ SFERASINDA İNNOVASIYA LAYİHƏLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1.Sahibkarlığın rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin və layihələrinin yeri və rolu

Yeni iqtisadiyyatın formalaşmasının müasir şəraitində innovasiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində təkrar istehsal prosesinin normal həyata keçirilməsinin zəruri şərti sayılır. Bu onunla şərtlənir ki, innovasiyalar sosial-iqtisadi sistemin inkişafının əsasını təşkil edir, onların artım templərini və miqyaslarını, struktur dəyişikliklərini müəyyən edirlər. Sosial-iqtisadi sistemlərin dinamikası insan fəaliyyətinin yeni vasitə və üsullarının tətbiqi ilə şərtlənmişdir. Hazırda həmin sistemlərin müxtəlif elementlərinin yeni, daha effektiv sistemlərlə fasiləsiz əvəz olunması baş verir. Müstəqil sosial-iqtisadi sistemlərdə cərəyan edən innovasiya proseslərinin xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi bu sistemlərin məqsədyönlü idarə edilməsinin nəticəliliyinin yüksəldilməsinə kömək edir.

Bütövlükdə, innovasiya prosesinin son məqsədinə nail olunması kifayət qədər mürəkkəb vəzifə sayılır ki, bunun da həlli aşağıdakıların düzgün qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur:

-əlavə ictimai əmək xərcləri və innovasiyasının reallaşdırılması üçün zəruri olan kapital qoyuluşu;

- innovasiyanın tətbiqindən innovasiya prosesinin bütün subyektləri tərəfindən alınan iqtisadi effektlə əlavə xərclərin ödənilməsi.

M.Porterin rəqabət nəzəriyyəsinə uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın rəqabət mövqeləri istehsal, eləcə də investisiya, innovasiya və ya maddi rifah amillərində, daha doğrusu, yüksək inkişaf səviyyəsi amillərində üstünlüyü təmin edirlər(49, s.11). Tədqiqatlar göstərir ki, müasir yeni iqtisadiyyatda ÜDM artımının daha böyük payı innovasiya texnologiyalarında, avadanlıqlarında insan kapitalının keyfiyyətində, istehsalın və idarəetmənin təşkilində ifadə olunmuş yeni biliklər hesabına təmin edilir.

Beləliklə, innovasiyalar bir tərəfdən, təkrar istehsalın bütün fazalarını ardıcıl olaraq düzməklə, digər tərəfdən isə təkrar istehsalın ekstensiv tipindən

intensiv tipinə keçidi müəyyən etməklə müasir iqtisadiyyatda təkrar istehsalın ən vacib amili sayılırlar.

Ölkənin elm və sənaye potensialının qorunub saxlanması və inkişafı üçün islahatın strategiya və taktikasında dövlətin istiqamətləndirici və tənzimləyici rolu gücləndirilməlidir ki, bu da həm dövlət sektoru üçün, həm də özəl biznes üçün uzunmüddətli strateji oriyentirləri müəyyən etməli və onların əldə edilməsi üçün mexanizm və stimullar yaradılmalıdır. İnnovasiya iqtisadiyyatı şəraitində dövlət müvafiq elmi-texniki və sənaye inkişaf strategiyasını işləyib hazırlamalı və reallaşdırılmalıdır(46, s.19).

Prof. A.B.Abbasova görə innovasiya prosesini səciyyələndirən cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir

- qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün çoxlu qeyri-müəyyən yolların və yüksək riskin mövcudluğu;

- dəqiq proqnoz qiymətləndirilməsinin aparılmasının qeyri-mümkünlüyü;

- iqtisadi münasibətlərin mövcud olduğu sferada gərginliyin aradan qaldırılması;

- innovasiya prosesinin bilavasitə iştirakçılarının mənafeələrini qorumaq zərurəti.

Bəzi iqtisadçılar isə, innovasiya prosesini, iqtisadiyyatı, elmi, texnikanı, sahibkarlığı və idarəetməni özündə birləşdirən yeganə proses kimi səciyyələndirilir (27, s.351).

İnnovasiya prosesi dedikdə, müəssisənin hər bir həlqəsinin işinin rentabelliyinə nəzarət zamanı onun fəaliyyətinin müxtəlif sferalarının balanslaşdırılmasının təkmilləndirilməsi başa düşülür. Bütün yeniliklər firmanın işinin müxtəlif tərəflərinin sistemli, kompleks təhlili əsasında aparılır ki, burada da ən başlıcası alınmış nəticələrin artıq əldə edilənlərlə deyil, bazarın həmin vaxtda malik olduğu potensialla(tutumluluqla) müqayisə etməkdən ibarətdir.

Ümumi şəkildə innovasiya prosesi ixtiraların, yeni texnologiyaların, məhsul və xidmət növlərinin, istehsal, maliyyə inzibati və s. xarakterli qərarların və intellektual

fəaliyyətin digər nəticələrinin alınması və kommersiyalaşdırılmasından ibarətdir. Məhz bu proses sahibkarlığın inkişafının əsas impulsuna çevrilmişdir.

İnnovasiya sahibkarlığı prosesinin başladığı məkan isə ideyadır. İnnovasiya ideyasının meydana çıxması üçün təkan rolunu biliklər, şəxsi və peşəkar təcrübə, eləcə də onu real vəziyyətə tətbiq etmə qabiliyyəti oynayır. İstənilən sahibkarlıq qabiliyyətinin həyata keçirilməsi həmişə hansısa ideyaya əsaslanır. Lakin innovasiya biznesi üçün düzgün ideya seçimi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir və faktiki olaraq layihənin gələcək uğurunun təminatçısı sayılır. Onu da qeyd etmək ki, daimi olaraq yeni ideyaların axtarışı innovasiya biznesinin və kifayət qədər yüksək dərəcədə, bütövlükdə elmi-texniki tərəqqinin “hərəkətvericisi” hesab edilir (47, s.47-48).

.Yeni ideyalar dəyərində və perspektivində görə çox müxtəlif ola bilər. Onlar üçün ümumi olan odur ki, onlar daim öz müəlliflərinin fikirlərini ifadə edirlər.

İlkin mərhələdə layihə sahibi aşağıdakı əsas suallara cavab verməlidir:

- İdeya konkret olaraq nədən ibarətdir?
- İdeyanın elmi yeniliyi nədən ibarətdir?
- İnnovasiya prosesinin nəticəsinin istehlakçısı (alıcısı) kim olacaqdır?
- İdeyanın reallaşmasına başlamaq üçün nə (resurslar) lazımdır?
- Seçilmiş ideyanın reallaşmasına nə mane ola bilər?

İnnovasiya fəaliyyəti əsasında innovasiya layihəsi hazırlanır. Bütövlükdə layihə kompleks təkrar olunmayan tədbir olub, vaxta, büdcəyə, resurslara görə məhdud, eləcə də yerinə yetirilməsi üzrə dəqiq dəstənilərsə, sifarişçinin tələbi altında işlənilib hazırlanan yeninin tətbiqini nəzərdə tutur. Layihə üzrə işi xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakılardır:

- növü, əgər iş defisit sayılırsa;**
- yerinə yetirilmə müddəti;**
- dəyər və natural ifadədə həcmi;**
- zəruri resurslar (maliyyə, əmək, maddi və istehsal);**
- iş maliyyələşdirən sifarişçi (o həm də investordur);**
- icraçı (icraçılar)**

Innovasiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasına maliyyə vəsaitlərinin olmaması innovasiya sferasında işləməyə can atan kiçik müəssisələr üçün daha ciddi maneələrdən biri sayılır. Odur ki, innovasiya fəaliyyətinin konkret istiqamətlərini seçərkən, sahibkar dövlət tərəfindən elmi-texniki siyasət sahəsində həyata keçirilən prioritetləri diqqətdə saxlamalıdır. Bunun üçün innovasiya layihələrinin ekspertizası ilə məşğul olan mütəxəssislər, adətən, layihənin təşəbbüskarına aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif edir:

- Yeni məhsul ideyasının axtarışları üçün əsaslar var idimi ?
- Yeni məhsul yaradılmasına ümumən zərurət mövcuddurmu ?
- Bir məhsulun digəri ilə əvəz olunmasına zərurət varmı ?
- Yeni məhsul özündən əvvəlki məhsullar sırasının üzvi davamı sayılırmı ?
- Tədqiqatçı müstəqil olaraq məhsulun yoxlama partiyasının buraxılışını həyata keçirmək və ya yeni məhsul almaq iqtidarındadırmı ?
- Tədqiqatçı bazarda yeni məhsulu reallaşdırma biləcəkmimi ?
- Yeni məhsul hansısa bazar taxçasını doldura biləcəkmimi ?
- Əvvəllər kimsə buna oxşar ideyalar həyata keçiribmi, əgər hə, onda bəs hansı uğurla?
- Hazırda kimsə buna oxşar ideyaların reallaşmasına başlayıbmı ?
- Təklif olunan ideyanın reallaşması hansı risklərlə əlaqədardır ?
- İnnovasiya layihəsinin reallaşmasından əldə edilən mənfəət onun reallaşdırılması xərclərindən yüksək olacaqmı ?

Hesab edirik ki, innovasiya layihələrinin ekspertizası və seçimi metodikasının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, bu metodika özündə innovasiya layihəsinin inteqral göstəricisinin formalaşmasının çoxsəviyyəli sxemini ehtiva etməlidir. Sxemin özü isə aşağıdakı məqsədli göstəriciləri özündə birləşdirməklə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki qiymətləndirmə səviyyəsindən ibarətdir:

- 1. Layihənin innovasiyalılığı. Bu özündə “texniki qərarın əhəmiyyətliliyi” və “iqtisadi hadisənin əhəmiyyətliliyi” kimi**

rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri əsasında müəyyən edilən layihə faydalılığını və nadirliyini xarakterizə edir.

2. Layihənin kommersiyalıqı. Bu, layihənin dövriyyəqabiliyyətliliyini, maliyyə prioritetini, istehsalın effektivliyini və satışın effektivliyini xarakterizə edir. Bu səviyyə isə xalis diskontlaşdırılmış gəlir, ödəmə müddəti meyarları ilə, eləcə də innovasiyalıq və kommersiyalıq göstəriciləri ilə ifadə olunur.

Biznes sferasında innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasında onların tərtibi və qiymətləndirilməsinin müasir tələblərə uyğun aparılması son dərəcə vacibdir, çünki o, əslində innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi çıxış edir.

1.2. Innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi biznesin innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi

İnnovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar qərarlar əsasən milli iqtisadiyyatda resursların bölgüsünə səbəb olduğuna görə onun həyata keçirilməsindən qabaq belə qərarların əsaslandırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu mərhələdə buraxılmış səhv sonradan innovatorların böyük itkilərlə üzləşməsinə səbəb ola bilər.

İnnovasiya fəaliyyəti innovasiya strategiyasının müəyyən olunması, strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsi, innovasiya layihəsini hazırlanması və onun həyata keçirilməsini əhatə edir. **İnnovasiya strategiyası – maliyyələşmənin mövcud xüsusi mənbələri və borc vəsaitlərinin əldə edilməsi şəraitində uzunmüddətli perspektiv üçün yeni, innovativ inkişaf yollarının seçilməsidir.** Bu zaman hansı yeni, müasir standartlara cavab verən, ekoloji təmiz məhsul və xidmətlərin istehsalının məqsədə uyğun olduğu, hansı regionların innovasiya fəaliyyəti baxımından cəlbediciliyi müəyyən edilir, yəni məqbul innovasiya layihələrinin axtarış istiqamətləri müəyyən olunur. Bir firmanın strategiyasını yüksək texnologiyalar sferasında sürətli artıma nail olmaq imkanının axtarılması, digər firmanın strategiyasını

ənənəvi texnologiya əsasında istehlak şeylərinin istehsalı xərclərinin aşağı salınması üsullarının axtarılması təşkil edə bilər, üçüncü firma isə, ehtimal ki, müəyyən növ maddənin istehsalı üçün özünün xüsusi biliklərindən istifadə etmək istəyir (41, s.15). İnnovasiya strategiyası innovasiya layihəsinin tərtibi əsasında dəqiqləşdirilir. Aydınır ki, innovasiya strategiyasının formalaşdırılması ayrı-ayrı innovasiya layihələrinin əlaqələndirilməsinə imkan verir. Bununla belə, hər iki fəaliyyət bir-birini tamamlayır. Belə ki, layihələrin təhlili strateji planın düzgünlüyünü yoxlamaq üçün əks əlaqəni təmin edir. İnnovasiya strategiyasının müəyyən olunması bir sıra amillərlə əlaqədardır. İnnovasiya layihəsi innovasiya fəaliyyəti üzrə texniki, iqtisadi, hüquqi və digər məsələ və tədbirlərin planlaşdırılması və ya həyata keçirilməsini nizamlayann sənədlər külliyyatıdır. İnnovasiya layihəsi 3 inkişaf mərhələsindən keçir:

- layihənin işlənilib hazırlanması mərhələsi;
- innovasiya mərhələsi;
- istismar mərhələsi.

İnnovasiya layihələrinin hazırlanması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- 1.innovasiya ideyasının formalaşması;**
- 2. layihənin və texniki-iqtisadi əsaslandırmanın tərtibi;**
- 3. layihənin maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi;**
- 4.qiymətləndirmə sənədinin hazırlanması;**
- 5.innovasiya layihəsi ilə əlaqədar son qərarın qəbulu.**

Müasir şəraitdə innovasiya layihələri hazırlanarkən innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edəcək müxtəlif xarici və daxili amilləri təhlil etmək lazım gəlir. Layihə ideyasının reallaşdırılması imkanları ilə bağlı olan bu amillər texniki, kommersiya, institusional, sosial, ekoloji, maliyyə və iqtisadi amilləri əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, texniki-iqtisadi əsaslandırma nisbətən böyük xərc tələb edir. Buna görə də, innovasiya layihəsi ilə əlaqədar əsaslı texniki-iqtisadi əsaslandırılma hazırlanmamışdan əvvəl ilkin texniki-iqtisadi əsaslandırma aparılır. Bu əsaslandırma əsasında innovasiya layihəsinin reallaşdırılması ilə əlaqədar müsbət

qərar qəbul edildikdən sonra, əsaslı texniki-iqtisadi əsaslandırma həyata keçirilir bu isə innovasiya ideyasının reallaşdırılmasının müfəssəl planını əks etdirir.

Layihənin icrasına başlamaq haqqında son qərar layihəni maliyyələşdirən investorların müəyyən edilməsi və onların öz vəsaitlərini layihənin reallaşdırılmasına yönəltmək haqqında qərar vermələri əsasında qəbul edilir.

İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqi zamanı onların asılı olmayan və asılı olan layihələrə aid olmasını müəyyən etmək zəruridir. Bir innovasiya layihəsi digər innovasiya layihəsindən o vaxt asılı olmur ki, birinci layihədən gözlənilən pul axınları ikinci layihənin həyata keçirilməsindən asılı olaraq dəyişilmir. Belə investisiya layihələri asılı olmayan layihələrdir. A layihəsinin B layihəsindən asılı olmaması üçün iki şərt yerinə yetirilməlidir. Birincisi, B layihəsinin qəbulundan asılı olmayaraq A layihəsinin qəbulu üçün texniki imkanlar olmalıdır. Belə ki, bir yerdə məktəb tikilirsə, onda həmin yerdə artıq ticarət mərkəzi tikmək mümkün olmur. İkincisi, A layihəsindən gözlənilən xalis mənfəətə B layihəsinin qəbul olunub, olunmaması təsir göstərməməlidir. Əgər birinci layihənin qəbul edilməsi və ya qəbul edilməməsi haqqında qərar ikinci layihədən gözlənilən pul axınlarına təsir edirsə, onda onlar asılı layihələrdir. Belə ki, çay üzərindən körpünün tikilməsi layihəsi ilə çayın iki sahili arasında bərə əlaqəsinin yaradılması layihəsi asılı layihələr hesab edilir, çünki birinin qəbulu o birinin gəlirlərinə təsir göstərir. Asılı layihələrdən birinin qəbulu digərinin gəlirlərini artırarsa, onda birinci layihə ikinci layihəni tamamlayır. Bundan başqa, iki asılı layihədən birinin qəbul edilməsi ikinci layihənin gəlirlərini azaldarsa, onda birinci layihə ikinci layihənin əvəzedicisi olur. Asılı layihələrdən birinin həyata keçirilməsi digərinin reallaşdırılmasını istisna edirsə, onda belə layihələrə bir-birini istisna edən layihələrdir. Aydın ki, statistik asılı olan layihələr üzrə risk səviyyəsi belə asılılığa malik olmayanlara nisbətən yüksək ola bilər.

İnnovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilir. İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində zaman amilinin nəzərə alınıb-alınmamasından asılı olaraq qiymətləndirmə metodları iki qrupa bölünür:

1. Diskontlaşdırırmaya əsaslanan qiymətləndirmə metodları;

2. Mühasibat uçotuna əsaslanan üsullar.

Birinci qrup metodlara xalis cari dəyər, daxili rentabellik norması və rentabellik indeksi göstəriciləri, ikinci metodlara isə investisiyanın ödənmə müddəti və investisiyanın üçot gəlirliyi göstəriciləri aiddir.

Diskont dərəcəsinin hesablanması üçün, ilk növbədə, innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələri və bu mənbələrdən cəlb edilən kapitalın dəyəri (qiyməti) müəyyən edilməlidir. Innovasiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı firma (həmçinin, innovasiyanı həyata keçirən istənilən qurum) yalnız vəsaitlərin hara yerləşdirilməsinə dair deyil, həm də onların maliyyələşdirilməsi mənbəyinə dair qərar qəbul etməlidir. Çünki firma üçün xüsusi vəsaitlərin həcmi və xarici borclanmanın əlyətərliliyi bu qərarlara təsir göstərə bilər. Maliyyə diskont dərəcəsi bu mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərin dəyərinin orta çəkili ölçüsü kimi müəyyən olunur. Dövlət investisiyalarında bu göstərici fərqli ola bilər. Belə ki, maliyyə diskont dərəcəsindən fərqli olaraq dövlət innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən iqtisadi diskont dərəcəsi bazar təhriflərini və dövlətin tənzimləmə vasitələrinin təsirini nəzərə almalıdır.

Alternativ innovasiya layihələrinin müqayisə edilməsi üçün nəzəriyyədə və təcrübədə ən geniş istifadə edilən göstəricilərə xalis cari dəyər (XCD) və daxili rentabellik norması (DRN) aiddir. Bu iki meyar bir-birlərini qarşılıqlı olaraq tamamlayırlar: DRN – layihənin gəlirliyini, XCD isə pulun real dəyərinin nəzərə alınması ilə gəlirin məbləğini ifadə edir. Xalis cari dəyər göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır.

$$XCD = \sum_{t=0}^T (G_t - X_t) \frac{1}{(1+r)^t}$$

Burada, t – layihənin başladığı andan hesabat dövrünə qədər ayrı-ayrı illəri ifadə edir;

T – layihə dövrünü əhatə edir (yəni investisiyanın həyata keçirməyə başladığı andan yaradılan obyektin fəaliyyətinin başa çatdığı ana qədər olan dövrü);

G_t – t ilindəki mədaxil;

X_t – t ilindəki xərclər;

r – diskont dərəcəsi.

XCD göstəricisi investisiya qoyuluşu haqqında qərarın qəbul edilməsi üçün istifadə edilən əsas meyardır və bu göstərici sıfırdan böyük olduqda, layihə qəbul edilir. Eyni zamanda, alternativ (bir-birini istisna edən) layihələr üçün XCD göstəricisi (sıfırdan böyük olmaq şərti ilə) yüksək olan layihələrə üstünlük verilməlidir. XCD-nin qiymətinə təsir edən əsas amil kimi isə diskont dərəcəsi çıxış edir.

Innovasiya layihələri seçilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Kapitalın alternativ dəyəri ilə diskontlaşdırıldıqda müsbət xalis cari dəyərə malik olmayan istənilən layihə qəbul edilməməlidir;

2. Müəyyən edilmiş büdcə çərçivəsində xalis cari dəyəri ən yüksək olan layihələr dəsti seçilməlidir;

3. Büdcə məhdudiyyəti olmayan, lakin bir-birini istisna edən alternativ layihələrdən xalis cari dəyər ən yüksək olan variant seçilməlidir.

İnflyasiya innovasiya büdcəsinin formalaşdırılması və innovasiya layihələrinin təhlilində nəzərə alınması vacib olan amillərdən biridir. Qiymətlərin əhəmiyyətli şəkildə dəyişdiyi şəraitdə nominal gəlirlik səviyyəsi investorun əldə etdiyi faktiki gəlirin səmərəli göstəricisi olmaya bilər. Çünki investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsindən əldə edilən nominal gəlirin bir hissəsi investisiya dövründə investor tərəfindən itirilmiş alıcılıq qabiliyyətinin kompensasiyasına yönəldilir. Buna görə də, real gəlirləri müəyyən etmək üçün nominal gəlirlərə inflyasiya təsirini aradan qaldıran təshihlər (dəqiqləşdirmələr) edilməlidir. Nominal qiymətlərin real qiymətlərə çevrilməsi üçün istehlak qiymətləri indeksindən istifadə edilir. Innovasiyadan real gəlirləri müəyyən etmək üçün Fişer modelindən istifadə edilir. Bu modelə görə innovasiyadan real gəlirlik aşağıdakı kimi hesablanır:

$$i_r = (1 + i_n)(1 + IR) - 1$$

Burada, i_n – nominal gəlirlik norması;

i_r – real gəlirlik norması;

IR – inflyasiya səviyyəsi.

Real gəlirlilik normasını daha asan və təqribi hesablamak üçün nominal gəlirlilik səviyyəsindən inflyasiya səviyyəsini çıxmaq zəruridir:

$$i_r \cong i_n - IR$$

İnflyasiyasız iqtisadiyyatda kapitalın real qiyməti (r_r) və kapitalın nominal qiyməti (r_n) bir-birinə bərabər olur. Eyni zamanda, real (RCF_t) və gözlənilən (NCF_t) xalis nağd axınlar da bir-birinə bərabərdir (real axınlardan fərqli olaraq, nominal dəyər və axınlar inflyasiyanın təsirini nəzərə alır). İnflyasiya olmadıqda, layihənin XCD-i aşağıdakı kimi hesablanır:

$$XCD_{\text{inflyasiyasız}} = \sum_{t=0}^n \frac{RCF_t}{(1+r_r)^t}$$

Belə fərz edək ki, müəyyən səviyyədə inflyasiyanın templəri proqnozlaşdırılır, buna görə də, layihənin bütün axınları, amortizasiya daxil olmaqla i templəri ilə artacaqdır. Sonra belə güman edək ki, inflyasiyanın həmin bu səviyyəsi kapitalın bazar dəyərinə inflyasiya mükafatı kimi İP=i artıq daxil edilmişdir. Belə halda nominal xalis pul axınları hər il i faizi qədər artacaqdır. Nəticədə

$$\sum_{t=0}^T (G_t - X_t) \frac{1}{(1+r_x)^t} = 0$$

. Bir-birindən asılı olmayan layihələr üçün XCD, DRN və RI meyarları riyazi cəhətdən qarşılıqlı əlaqəlidir, yəni investisiya ilə əlaqədar eyni nəticəyə səbəb olur. Belə ki, xalis cari dəyər sıfırdan böyükdürsə, onda daxili rentabellik norması diskont dərəcəsiindən, rentabellik indeksi isə birdən böyükdür. Lakin alternativ (bir-birini istisna edən) layihələr üçün bu meyarlar ziddiyyətli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu halda bir çox hallarda rentabellik indeksi göstəricisinin tətbiqi imkanları məhdud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu metodların tətbiqi diskont dərəcəsinin hesablanmasını tələb edir ki, bunun da nisbətən dəqiq müəyyən edilməsi maliyyə bazarlarının inkişaf şəraitində mümkündür. Belə ki, maliyyə bazarlarının qeyri-təkmilliyi şə-

raitində pulun dəyərinin dəqiq müəyyən edilməsi çətin olur. Həmçinin risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yaranan çətinliklər diskont dərəcəsinin dəqiq hesablanmasına mane olur. Bununla belə, amerika alimləri Q.Birman və S.Şmidt qeyd edirlər ki, pul axınlarının diskontlaşdırılması metodları qərarların qəbulu üçün mövcud olan ən yaxşı metodlardır (41, s. 16).

1.3. İnnovasiya layihəsi risklərinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri

İnnovasiya layihəsinin hazırlanması prosesinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri innovasiya layihəsi risklərinin tədqiqi sayılır. Riskin mövcudluğu innovasiya layihələrinin parametrlərinin dəqiqliklə proqnozlaşdırmağın qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Risk, yalnız gələcəyə münasibətdə mövcuddur və nəticələrin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması ilə və ümumən innovasiya qərarının qəbul edilməsi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

İnnovasiyanın obyektinə əlaqəli olan ümumi risk müxtəlif mənbələrdən əmələ gələ bilər. Bu mənbələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olduqlarından, çox vaxt onların hər birindən yaranan riskləri müəyyən etmək qeyri-mümkün olur. Ümumi riskin əsas növlərinə: işgüzar risk, maliyyə riski, alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqədar risk, faiz riski, likvidlik riski, bazar riski və təsadüfi risk aiddir (43, s. 232). İşgüzar risk innovasiyanı maliyyələşdirmək üçün öz vəsaitlərini təqdim etmiş innovatorlarla hesablaşmaq üçün innovasiyadan əldə edilən gəlirlərlə bağlı qeyri-müəyyənlik dərəcəsini əks etdirir. Firma gözlənilməyindən çox kiçik məbləğdə gəlir və ya zərər əldə edə və nəticədə innovatorlar müvəffəqiyyətsizliklə qarşılaşa və hətta müflis ola bilərlər. Başqa sözlə, bu risk gəlirlərin öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün kifayət etmədiyi halda firmanın sahiblərinin gəlir əldə edə bilməməsi ehtimalı ilə əlaqədardır. Maliyyə riski firmanın maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilən xüsusi və borc vəsaitlərinin kombinasiyası ilə əlaqədar qeyri-müəyyənlik dərəcəsini əks etdirir. Firmanın maliyyələşdirilməsində borc vəsaitlərinin payı nə qədər böyükdürsə, maliyyə riski də bir o qədər yüksək olur. Riskin artması borc vəsaitləri hesabına maliyyələşdirmə zamanı faizlərin və borcun əsas hissəsinin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi zəruriliyi ilə əlaqədardır. Alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqədar risk

əsasən inflyasiya səviyyəsinin dəyişməsi ilə bağlı olur. Yüksək inflyasiya alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, deflyasiya isə alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Rus alimləri İ.T.Balabanovun (40, s. 126) və E.Teleqinanın (52, s.57-59) fikrincə, risk dedikdə, bu və ya digər təbiət hadisələrinin və insan cəmiyyətinin fəaliyyət növlərinin spesifik xüsusiyyətindən doğan itkilərin mümkün təhlükəliliyi başa düşülür. M.Bromviçə və U.F.Şarpa görə isə, risk dövrün sonuna investisiyanın dəyəri ilə bağlı qeyri-müəyyənlikdən başqa bir şey deyildir. E.M.Çetirkin və B.D.Şapiro riskə təsadüfi əlverişsiz hadisələrin başlanmasından doğan mümkün itki kimi baxırlar.

S.A.Komerkinin fikrincə, risklər özünü aşağıdakılarda təzahür edir

- bir sıra daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində gəlirliliyin aşağı düşməsində (məsələn, plan kəmiyyətləri ilə müqayisədə məhsul satışı həcmnin azalması, kreditə görə faiz dərəcəsinin dəyişməsi);
- əldən buraxılmış iqtisadi səmərədə (innovasiya layihəsi digər alternativ layihələrə nisbətən daha az gəlir almaq imkanını buraxır);
- tərəfdaşların iflası, bazar konyunkturının tərəddüdü ilə şərtlənən birbaşa iqtisadi itkilərdə.

Fikrimizcə, «risk» anlayışının verilən təriflərdə bütövlükdə aşağıdakı nöqsanlar mövcuddur:

1. «Risk» və «Qeyri-müəyyənlik» anlayışları arasında zəruri qarşılıqlı əlaqə və fərq əks olunmamışdır.
2. Riskin fərdi xarakteri, onun özünü göstərməsi subyektivliyi nəzərə alınmamışdır.
3. Riskin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarlarının istifadə edilən tərkibi çox hallarda bir göstərici ilə məhdudlaşır.

İqtisadi ədəbiyyatda «risk» və «qeyri-müəyyənlik» anlayışlarının sinonim olmasına müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bəzi müəlliflər «risk» və «qeyri-müəyyənlik» anlayışlarını eyni anlayışlar saymırlar (42,s.258). Risk mümkün hadisələrin ehtimal olunan qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Qeyri-müəyyənlik şərtləri hadisələrin

mümkün nəticələrinin ehtimallarını qiymətləndirməyə imkan vermir. «Risk» və «qeyri-müəyyənlik» anlayışlarının eyni olmaması aşağıdakı amillərlə izah edilir

1. Risk yalnız o halda əhəmiyyət kəsb edir ki, qərar qəbul etmək zəruri olur. Əgər belə deyilsə, onda risk etməyin mənası yoxdur. Başqa sözlə desək, qeyri-müəyyənlik şəraitində məhz qərar qəbul etmək zəruriliyi risk doğurur. Lakin bu cür zərurilik olmadıqda, risk də yoxdur.

2. Risk subyektivdir, qeyri-müəyyənlik isə obyektivdir. Məsələn, istehsal olunan məhsula tələbin potensial həcmi haqqında etibarlı informasiyanın obyektiv yoxluğu innovasiya layihəsi iştirakçıları üçün bir çox risklərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, innovasiya layihəsinin reallaşdırılması mərhələsində marketinq tədqiqatının olmaması səbəbindən qeyri-müəyyənlikdən doğan risk investor üçün kredit riskinə çevrilir, kredit qaytarılmadıqda isə likvidlik itkisi riskinə və daha sonra iflas riskinə keçir.

İnnovasiya layihəsi risklərinin aşkara çıxarılmasına və aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlərin aşağıdakı ardıcılıqla aparılmasını məqsəduyğun sayırıq:

1) İnnovasiya layihəsi risklərinin aşağı salınması məqsədinin müəyyən edilməsi;

2) İnnovasiya layihəsi risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət təhlili;

3) Risklərin aşağı salınması metodlarının seçilməsi;

4) Alınmış nəticələrin təhlili.

Məqsədin qoyuluşu mərhələsi iqtisadi konyukturanın təhlili və proqnozlaşdırılması metodlarının istifadəsi ilə, subyektlərin imkan və ehtiyaclarının aşkara çıxarılması ilə xarakterizə olunur.

Riskin təhlili mərhələsində keyfiyyət və kəmiyyət təhlilinin müxtəlif metodlarından istifadə edilir: etibarlı informasiyaların, işləmələrin, toplanmış informasiyaların yığılması metodları, statistik və ehtimal metodları, innovasiya layihəsi riskinin funksional asılılıqlarının modelləşdirilməsi və s.

Növbəti mərhələdə innovasiya layihəsi risklərinin aşağı salınmasının müxtəlif metodlarının səmərəliliyinin müqayisəsini aparmaq məqsəduyğundur: layihənin

iştirakçıları arasında riskin bölüşdürülməsi (riskin bir hissəsinin həmicraçılara verilməsi), layihə parametrlərinin və iqtisadi normativlərin təshihə, qabaqcadan görünməyən məsrəflərin örtülməsinə vəsaitlərin ehtiyatda saxlanması və sığorta.

Yekunda nəticə, qəbul edilən qərarları təhlil etməyə və zərurət daxilində əvvəllər istifadə olunmuş təhlil metodlarına yenidən baxılmasına imkan verən risk haqqında yeni bilik olmalıdır.

Təklif edilən sxemdə baza elementi riskin nəzəri-metodoloji təhlil mərhələsi sayılır. Belə ki, innovasiya layihəsi riskinin keyfiyyət təhlilinin həyata keçirilməsi zamanı riskin səviyyəsinin dəyişməsinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə qabil amilləri müəyyən etmək zəruridir:

- **iqtisadi qanunvericiliyin və cari iqtisadi vəziyyətin, investisiya qoyuluşu və mənfəətdən istifadə şərtlərinin dəyişməsi;**
- **xarici iqtisadi fəaliyyətə: ticarətə və əmtəələrin və kapitalın hərəkətinə məhdudiyətlərin qoyulması mümkünlüyü;**
- **ölkədə və ya regionda siyasi vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi, əlverişsiz sosial-siyasi dəyişikliklər;**
- **bazar konyunkturunun, qiymətlərin, valyuta məzənnələrinin və s. tərəddüdləri;**
- **təbii iqlim şəraitinin qeyri-müəyyənliyi, təbii fəlakətlərin mümkünlüyü;**
- **istehsal-texnoloji itkilər (qəzalar, istehsal zayırları və s.).**

Layihənin reallaşdırılması şəraitində informasiyaların müxtəlifliyi layihənin qeyri-müəyyən parametrlərini yalnız təsadüfi hal kimi nəzərdən keçirməyə imkan vermir. Qeyri-müəyyənlik şəraitində layihənin səmərəliliyini, onun realizə olunmasının müxtəlif ssenarilərini nəzərdən keçirməklə daha tam və dəqiq qiymətləndirmək olar. Bu zaman ön plana nəzəri cəhətdən üç problem çıxır:

- ssenarilərin baxılmasına aid olan ağlabatan siyahının formalaşması;
- layihə parametrlərinin kəmiyyətlərinin hər bir ssenari üçün müəyyənləşdirilməsi zamanı bu parametrlərin qarşılıqlı əlaqələrinin uçuğu;
- ayrı-ayrı ssenarilərdə layihənin ümumiləşdirilmiş səmərəlilik göstəricilərinin qiymətlərinin hesablanması.

Müəssisədə investisiyanın praktiki təhlili çox vaxt qeyri-müəyyənlik şəraitində aparılır, çünki hadisələrin ehtimalı zəruri dəqiqliklə qiymətləndirilə bilməz. Qeyri-müəyyənlik şəraitində təhlil metodlarının tərkibi xeyli dərəcədə məhdudlaşır. Hadisənin ehtimalını (yəni, risklər haqqında) əks etdirən informasiyanı statistik müşahidələr vasitəsilə almaq olar (bu, kifayət qədər dəqiq, lakin əməktutumludur və heç də həmişə tətbiq olunan metod deyil). Bunu həm də analoqlar metodunu tətbiq etmək yolu ilə həyata keçirmək olar. Bu daha sadə olsa da, dəqiq metod deyil. Eyni zamanda, subyektiv qiymətləndirmələrin müəyyən edilməsi (ekspert metod, onun dəqiqliyi və əsaslandırılması ekspertlərin ixtisaslaşması səviyyəsindən asılıdır), eləcə də göstərilən metodların kombinə olunmasından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fond bazarlarının inkişaf etdiyi şəraitdə maliyyə qoyuluşlarının təhlilində risklərin qiymətləndirilməsinin statistik metodlarından (məsələn, Monte-Karlo metodu) kifayət qədər geniş şəkildə istifadə etmək mümkün olur.

Arzu edilməyən hadisənin başlanması mümkünlüyü kimi riski yalnız ehtimala şamil etmək lazım deyil. Onu həm də bir sıra müxtəlif meyarların köməyi ilə xarakterizə etmək olar

1. Hadisənin başlanması ehtimalı;
2. Proqnozlaşdırılan qiymətdən kənarlaşma kəmiyyəti;
3. Dispersiya; riyazi gözləmə; orta kvadratik kənarlaşma; assimetriya əmsalı; eksess, eləcə də digər riyazi və statistik meyarlar çoxluğu.

Beləliklə, hesab edirik ki, risk, innovasiya layihəsinin reallaşdırılması gedişində əlverişsiz vəziyyətlərin meydana çıxması, eləcə də qabaqcadan görünməyən mənfi nəticələrin başlanması mümkünlüyü ilə bağlı qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin adekvat səciyyəsidir. Bu baxımdan, innovasiya layihəsi ilə bağlı risk - layihə qərarının qəbul edilməsinə uyğun olaraq onun iştirakçıları tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılan son nəticələrin (məsələn, iqtisadi, maliyyə, sosial, ekoloji) alınmaması (əldə edilməməsi) ehtimalıdır.

İnnovasiya layihələrində riskin təhlili aşağıdakı 2 əsas istiqamətdə aparılır

- 1. Riskin qiymətləndirilməsi. Buraya riskin mənbələrinin aşkara**

çıxarılması və təhlili, innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasının müxtəlif şəraitlərində risklərin səviyyəsinin müəyyən edilməsi daxildir;

2. Riskin idarə edilməsi. Buraya innovasiya layihəsi ilə bağlı risklərin qəbul edilən səviyyəyə qədər aşağı salınmasına yönəldilmiş situasiyaların təhlili, tövsiyə və ya tədbirlərin işlənilib hazırlanması aiddir. Riskin idarə edilməsi özündə həm layihənin reallaşdırılması zəruriliyi haqqında prinsipial qərarın qəbul edilməsi prosesində, həm də onun həyata keçirilməsi strategiyası və taktikasının formalaşması zamanı riskin mövcudluğunun uçotunu birləşdirir.

İnnovasiya layihəsi risklərinin idarəetmə səmərəliliyinin meyarları aşağıdakılar hesab olunur(50, s.33-34) :

- innovasiya layihəsi risklərinin idarəetmə sistemində dəstək xərcləri nəzərə alınmaqla müəssisənin maliyyə göstəricilərinin tərəddüd səviyyəsinin aşağı salınması;
- innovasiya fəaliyyəti riski nəzərə alınmaqla təshih olunmuş əsas göstəriciləri sistemi;
- əmlakın və məsuliyyətin sığortası üzrə şərt və xərclərin optimallaşdırılması;
- gözlənilən zərərin kəmiyyətinin risklərin idarə edilməsi dəyərini örtməsinə yol verilməməsi.

Beləliklə, layihə risklərinin təhlili kompleks xarakter daşıyır və onun vacibliyi təkcə risklərin tədqiqinin zəruriliyində deyil, həm də aşkara çıxarılmış layihə risklərinin səviyyəsinin aşağı salınması ilə əlaqədar tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında və dəyərcə qiymətləndirilməsində, daha doğrusu, risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasındadır.

İnnovasiya layihəsinin fərdi riskinin qiymətləndirilməsi metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) həssaslığın təhlili;
- 2) ssenarilərin təhlili;

Beləliklə, həssaslıq təhlili vasitəsilə innovasiya layihəsinin səmərəliliyinin həsas olduğu amillər müəyyən olunur və onların dəqiq proqnozlaşdırılması üçün əlavə tədbirlər həyata keçirilir. Eyni zamanda, dəqiq müəyyən edilə bilməyən dəyişənin qiymətində baş verən dəyişiklik layihənin ümumi nəticəsinə mənfi təsir göstərsə, onda bu təsiri zəiflədən tədbirlər nəzərə alın və həyata keçirilə bilər.

Ssenarilərin təhlili. Həssaslıq təhlili risk təhlili metodları içərisində ən çox istifadə edilməsinə baxmayaraq, onun bir sıra məhdudiyyətləri vardır. Belə ki, innovasiya layihəsinin fərdi riski 1) əsas dəyişənlərin dəyişməsinə XCD göstəricisinin həssaslığından və 2) bu dəyişənlərin ehtimal paylanmasında əks olunan ehtimal edilən qiymətlərinin diapazonundan asılıdır. Həssaslıq təhlili yalnız birinci amili nəzərə alır. Belə ki, layihənin əsas dəyişənləri çox vaxt bir-biri ilə əlaqəli olur. Məsələn, istehsalın həcmi azalması, həm də istehsal edilən məhsulun qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqəli ola bilər. Həmçinin, əgər inflyasiya nəticəsində istehsal edilən məhsulun qiyməti artırsa, onda xərclər də (məsələn, istifadə edilən xammal və materialların qiyməti) inflyasiyanın təsirinə məruz qalacaqdır. Bu baxımdan, layihənin səmərəliliyini qiymətləndirərkən onun ayrı-ayrı dəyişənlərinin (məsələn, satışın həcmi, satılacaq məhsulun qiyməti və s.) dəyişmə diapozonunu və ayrı-ayrı vəziyyətlərdə bu dəyişənlərin qiymətlərinin mümkün kombinasiyalarını müəyyən etmək olar. Məsələn, yüksək iqtisadi artım şəraitində layihənin bütün dəyişənlərinin qiyməti bu vəziyyətin şərtləri altında dəyişir. Belə şəraitdə layihələrin fərdi riskinin qiymətləndirilməsinin ssenari metodundan istifadə edilir.

Aşağıdakı cədvəldə ssenari təhlili üzrə nümunə verilmişdir.

Cədvəl 1.1

Ssenarilər təhlili

Ssenarilər	Satış həcmi, vahid	Satış qiyməti, man.	XCD, min man.	Ehtimal	Nəticə
1	2	3	4	5	4×5=6
Pis variant	15000	1700	-10079	0,25	-2520
Ehtimal edilən	25000	2200	12075	0,50	6038
Yaxşı variant	35000	2700	41752	0,25	10438
Gözlənilən XCD					13956
XCD-in orta					18421

kvadratik kənarlaşması					
---------------------------	--	--	--	--	--

Qeyd: satış qiyməti və həcmindən başqa digər göstəricilər proqnoz qiymətləri ilə verilmişdir.

Cədvəl 1.1-dəki məlumatlardan istifadə etməklə aparılmış hesablamalar göstərir ki, XCD-nin gözlənilən qiyməti 13956 min manata, orta kvadratik kənarlaşma isə 18421 min manata bərabərdir. Bu göstəricilər əsasında isə XCD-in variasiya əmsali hesablanır. Bu göstərici XCD-nin gözlənilən qiymətinin orta kvadratik kənarlaşmaya nisbəti kimi hesablanır və 1,3-ə bərabərdir. Bu göstəriciləri müqayisə etməklə layihələr riskin səviyyəsinə görə fərqləndirilir.

Ssenari təhlili layihənin fərdi riski haqqında faydalı informasiya versə də, o, layihənin yalnız bir neçə diskret nəticələrini əhatə etməklə məhdudlaşır. Praktikada isə sonsuz sayda imkanlar mövcuddur.

Layihədən imtina imkanını nəzərə almaqla qərarların şaxələnməsi metodunun tətbiqi zamanı aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

1. Firmanın menecerləri investisiya üzrə qərarın qəbulu prosesinin bir mərhələni deyil, bir neçə mərhələni əhatə etməsini təmin edə bilirlərsə, onda layihənin riskini azalda bilər;

2. Əgər layihənin istismarı zamanı zəruri olduqda firma ondan qismən və ya tamamilə imtina edə bilərsə, onda layihənin riski əhəmiyyətli şəkildə azaldıla bilər. Bu baxımdan, innovasiya büdcəsinin formalaşması haqqında qərar verilirənkən belə idarəetmə imkanları nəzərə alınmalıdır;

3. Layihədən imtinanın qiyməti imtina edilən layihə ilə əlaqədar aktivlərdən alternativ istifadə imkanları olduqda azalır. Bununla da risk aşağı düşür;

4. İnnovasiya büdcəsinin formalaşması prosesi dinamik prosedir. Adətən investisiya qoyuluşu haqqında qərarlara təsir edən amillər zaman keçdikcə dəyişir. Buna görə də, həm firmalar innovasiya proqramlarına, həm də həyata keçirilən layihələrə dövrü olaraq yenidən baxmalıdırlar. Əgər innovasiya qərarlarına təsir edən amillərdə dəyişikliklər baş veribsə, onda yeni informasiya ehtimalların və pul axınlarının hesablanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

II FƏSİL.AZƏRBAYCANIN SAHİBKARLIQ SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYA LAYİHƏLƏRİNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Hazırda dünyada innovasiya layihələrinin tətbiqi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və dayanıqlı artımının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiya layihələrinin tətbiqinə əsaslanan hər bir iqtisadiyyat daha səmərəli və yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olur.

İnnovasiya elm-istehsal tsiklinin son nəticələrini xarakterizə edir ki, bu da elmi-texniki məhsul kimi çıxış edir və konkret tələbatların ödənməsi üçün yeni elmi ideya və biliklərin, kəşflərin, ixtiraların və işləmələrin kommersiya baxımından reallaşdırılması məqsədilə maddiləşdirilməsidir (29, s.592-593). Bu baxımdan, innovasiya layihələrinin tətbiqi nəticəsində elmi-texniki yeniliyə malik, istehsala tətbiq oluna bilən, kommersiya baxımından reallaşdırılması imkanına malik məhsul və proses innovasiyaları yaradılır. Məhsul innovasiyası yeni məhsul növlərinin yaradılması və mənimsənilməsini, proses innovasiyası isə istehsalın təşkilinin yeni metodlarının (yeni texnologiyaların) yaradılmasını nəzərdə tutur. Prof. T.N.Əliyevin fikrincə, innovasion fəaliyyətin təşkilinin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın hərtərəfli tətbiqinə, yeni növ məhsulların işlənilib hazırlanmasına, mütərəqqi texnoloji proseslərin yaradılmasına, mövcud məhsul növlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yenilikçilərə, iqtisadi artımın əldə edilməsinə və s. yönəldilməlidir (26, s.789). prof. M.A.Əhmədov tərəfindən innovasiya prosesi

iqtisadiyyatı, elmi, texnikanı, sahibkarlığı və idarəetməni özündə birləşdirən yeganə proses kimi səciyyələndirilir (27, s.351).

Müasir dünyada son dövrlərdə innovasiya fəaliyyətinə xarakterik olan əsas meyllərə aşağıdakıları aid etmək olar (48, s. 13):

- məhsul və xidmətlərin elmi biliklər və texnologiyaların tətbiqindən asılılığının artması;
- yeni biliklərin istehsalçılarının sayının artması;
- innovasiya dinamikasının elmi qurumlarla sahibkarlıq sektorunun səmərəli qarşılıqlı əlaqəsindən asılılığının artması;
- firmalararası qarşılıqlı fəaliyyətin və əməkdaşlığın inkişafı;
- hazırda yeni texnologiyaların yayılması təkcə yeni avadanlığın alınmasını nəzərdə tutmur, həm də təşkilat dəyişiklikləri və menecment sistemində dəyişiklikləri nəzərdə tutur.

Beləliklə, müasir dünya iqtisadiyyatında iqtisadi inkişafın əsasında innovasiya durur. Ölkədə firmaların rəqabət qabiliyyəti onların innovasiya yaratmaq və ya onları səmərəli şəkildə mənimsəmək imkanlarından asılıdır.

Ölkədə yeni məhsulların yaradılması və istehsala tətbiqi investisiya prosesində həyata keçirilir. prof. M.A.Əhmədovun fikrincə, formalaşmış bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə investisiya prosesi adətən innovasiya xarakterli olub, cəmiyyətin dinamik inkişafını təmin etməlidir (27, s.351). Ölkədə innovasiya prosesinin səmərəliliyi bir tərəfdən milli iqtisadiyyatın yeniliklərdən istifadə etmək qabiliyyətindən asılıdır, digər tərəfdən isə, yeni məhsulların yaradılması və istehsala tətbiqi investisiya prosesində həyata keçirilir. Amerika iqtisadçısı P.Samuelson qeyd edir ki, uzunmüddətli dövrdə elm və texnikanın səviyyəsinin dəyişməz qaldığı şəraitdə əməyin fondla silahlanması səviyyəsi müəyyən dövrdən sonra dayanır və iqtisadiyyat öz inkişafının durğunluq vəziyyətinə daxil olur (52, s.577). Bu baxımdan, ölkədə iqtisadi artımın təmin olunması üçün investisiya qoyuluşunun həcmi ilə yanaşı məhsuldarlığın səviyyəsinin də yüksəldilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Müqayisəli təhlillər göstərir ki, ümumi daxili məhsulun artımında istehsal

amillərinin məcmu məhsuldarlığının (İAMM) yüksəldilməsi hesabına yaranan pay təqribən kapital yığıcı hesabına yaranan paya bərabərdir (44, s.5).

Milli innovasiya sisteminin təkmillik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı informasiyadan istifadə edilir (58, s.7):

1. innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqələr, xüsusilə müştərək elmi tədqiqatlar və digər texniki əməkdaşlıq;

2. innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar müəssisələr, universitetlər, elmi-tədqiqat institutları və dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələr;

3. müəssisələrdə biliklərin və texnologiyanın yayılması;

4. heyətin çevikliyi. Bu firmalarda işçilərin yeni texnika və texnologiyanı mənimsəmək qabiliyyətini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli innovasiya sistemi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini nəzərə almalıdır. Yalnız universitet və elmi-tədqiqat institutlarında elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi hesabına milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan inkişaf mərhələsinə keçidini təmin etmək olmaz. Belə ki, milli iqtisadiyyatın, xüsusilə sənayenin inkişafı müasir texnologiyaların əldə edilməsi, mənimsənilməsi və yayılması sahəsində ölkənin malik olduğu imkanlarından birbaşa asılıdır..

Müasir dünyada texnika və texnologiyaların nisbətən sürətlə dəyişir. Belə şəraitdə məhsul və prosesləri yerli şəraitə uyğunlaşdırmaq, məhsuldarlıq və xərcləri azaltmaq üçün onların təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Bu dəyişikliklərin bir çoxu elmi-tədqiqat laboratoriyalarında deyil, iş yerlərində həyata keçirilir. Ölkə iqtisadiyyatında məhsul və proseslərdə həyata keçirilən kiçik dəyişikliklərin cəmi təsiri bir çox hallarda yeni iri texnologiyanın təsirindən böyük ola bilər. Bu baxımdan, mövcud texnologiyaların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilkin innovasiyalar qədər məhsuldar ola bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr səylərini elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərində cəmləşdirməlidirlər. Bu zaman, hökumət əsasən xarici ölkələrdən alınmış texnologiyanın əldə edilməsi, mənimsənilməsi, yerli şəraitə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üzrə vasitəçilik funksiyalarını üzərinə götürməli və həmçinin bu işlərə kömək etməlidir (57, s.94).

Müasir dövrdə Azərbaycan texnologiyasının əldə etmək üçün bir sıra yollardan istifadə edə bilər. Bunlardan birincisi xarici texnologiyanın əldə edilməsidir. Xarici texnologiyanın cəlb edilməsi xarici investisiya məhsullarının oxşarını yaratmaq, xarici birbaşa investisiyanın cəlb edilməsi və xarici lisenziyaların alınması yolları ilə mümkündür. Dövlət innovasiyanın əldə edilməsinin qeyd edilən istiqamətlərinə xarici investisiyanın cəlb edilməsi sahəsində dövlət siyasəti, xarici lisenziyanın alınmasının tənzimlənməsi, intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması rejimi və yerli müəssisələrin xarici texnologiyanın alınmasının maliyyələşdirilməsi yolu ilə təsir göstərə bilər.

Prof. T.N.Əliyev neft-kimya sənayesində investisiyalardan səmərəli istifadə etmək üçün istehsal güclərinin genişləndirilməsi ilə yanaşı, müəssisələrin özündə onların spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun innovasiya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi vacibliyini vurğulayır. O, neft-kimya sənayesinin innovasiya strategiyasının işlənib hazırlanması prosesində ilk növbədə ardıcıl olaraq aşağıdakı üç mühüm məsələnin həllini vacib sayır(26, s.791):

- a) perspektiv dövrün ayrı-ayrı mərhələlərində investisiyaların cəlb edilməsinin müxtəlif formaları arasında nisbətən müəyyən edilməsi;
- b) sahənin innovasiya-investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- c) neft-kimya müəssisələrinin respublika ərazisində coğrafi yerləşməsinə nəzər alaraq, innovasiya-investisiya fəaliyyətinin regional istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan fikrin məntiqi davamı kimi hesab edirik ki, Azərbaycanın əsas sənaye sahələrinin müəssisələrində səmərəli investisiya-innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şaquli və üfüqi mövcud idarəetmə sisteminin təkmilləşməsi və daha mütərəqqi idarəetmə formasının tətbiqinə nail olunmalı, əsas diqqət marketinq fəaliyyətinin səmərəli təşkili və idarə olunmasına yönəldilməlidir.

Əldə edilmiş texnologiyalardan tam şəkildə istifadə etmək üçün hökumət bu texnologiyalardan istifadə edilməsində və ölkə üzrə yayılmasında yerli müəssisələrə köməyi nəzərdə tutan siyasət həyata keçirməlidir. Bu hədəfə yeni texnoloji sistemlə-

rin əsasını təşkil edən biliklərin yayılmasını təmin edən institut və şəbəkələrin yaradılması yolu ilə nail olmaq olar. Bu şəbəkələr avtomatik şəkildə və birdən yaranmırlar, lakin onlar milli iqtisadiyyatın innovasiyaların mənimsəməsi qabiliyyətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edirlər.

Ölkədə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasına böyük ehtiyaca vardır. Çünki araşdırmalar göstərir ki, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar olaraq hətta inkişaf etmiş ölkələrdə firmalar tərəfindən bu işlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlər əsasən bölüşdürülməyən mənfəət hesabına maliyyələşdirilir..

Innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin əsas təşkili prinsipləri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- innovasiya tətbiqi müddətlərini minimumlaşdırma və bundan alınan effekti maksimumlaşdırmağa istiqamət götürmək;
- innovasiya prosesinin bütün mexanizm və mərhələlərini mövcud institusional-hüquqi normalara uyğunlaşdırmaq;
- innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin maksimal geniş spektri və onların optimal əlaqələndirilməsi;
- innovasiyanın işlənilib hazırlanması və praktiki olaraq reallaşdırılması prosesinin kompleksliliyi;
- bütün innovasiya prosesinin yüksək çevikliyi və dinamikliyi.

Beləliklə, ölkədə təkmil innovasiya sisteminin yaradılması ölkənin elmi potensialının istehsal potensialı ilə əlaqələndirməsi əsasında sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək olar.

Hazırda Azərbaycanda mülkiyyət formasından asılı olmayaraq tətbiq olunan innovasiya layihələrinin miqyası ilbəil artmaqdadır. Belə ki, sənaye üzrə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsulun həcmi 2010-cu ildə 2008-ci illə müqayisədə 1,9 dəfə artaraq 13,2 mln. manat təşkil etmişdir (cədvəl 2.1). Bütövlükdə isə 2008-2011-ci illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz

qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsulun həcmi 25,2 mln. manat təşkil etmişdir ki, bunun da 73,4% -i emal sənayesinin payına düşür (11, s.89).

Sənaye sahəsi üzrə təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi 2014-cü ildə 14 milyon 403 min manat təşkil etmişdir ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 8,5 dəfə çoxdur. 2008-2014-cü illərdə təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi 18,2 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da 42,9%-i emal sənayesinə aid olmuşdur. (cədvəl 2.1)

Sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin dəyişiminə fikir verdikdə aydın olur ki, 2005-2007-ci illərdə həmin xərclərin məbləği 146,8 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2008-2014-cü illərə nisbətən 2,8 dəfə çoxdur. Göründüyü kimi son illərdə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin məbləği xeyli azalmışdır. Hesablamalar göstərir ki, 2005-2014-cü illərdə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin ümumi məbləğində məhsul innovasiyalarının payı 94,4% (177,6 mln. man) təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, təhlil olunan dövrdə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin 26,0% müəssisənin öz vəsaiti, 46,0%-i dövlət büdcəsi, 6,7%-i büdcədən kənar fondların hesabına maliyyələşdirilmişdir.

Bundan başqa, statistik məlumatların təhlili göstərir ki, texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin 56,7%-i (94,9 milyon manat) yeni texnologiyaların alınmasına, 32,2%-i (54,0 milyon manat) texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlıqların alınmasına sərf olunmuşdur.

Cədvəl 2.1

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat

	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olunmuş məhsul					Təkmilləşdirilmiş məhsul				
	2007	2008	2009	2010	2014	2007	2008	2009	2010	2014
Sənaye-cəmi	826.3	6 842	730.9	4 384	13163	399.4	1 715	68.8	2 029	14403
Mədəncixar ma sənayesi	208.5	4 566	-	-	2073	-	-	-	-	10430
Emal sənayesi	617.8	2 276	730.9	4 384	11090	399.4	1 715	68.8	2 029	3973
ondan:										
toxuculuq	-	-	-	-		-	-	-	1 717	-

sənayesi										
kimya sənayesi	-	-	-	-		-	-	-	311.4	1969
içki istehsalı	-	-	-	-	3500	-	-	-	-	-
maşın və avadanlıqlar dan başqa hazır metal məmulatların istehsalı	-	-	-	1 788		-	-	-	-	-
kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	262.5	738.5	211.1	-	5681		231.6	50.0	-	1044
elektrik avadanlıqlarının istehsalı	-	-	177.9	-	13,5	-	-	18.8	-	-
maşın və avadanlıqların istehsalı	75.6	1 495	110.6	1 262		399.4	1 484		-	105,9
mebellərin istehsalı	-	-	-	22.7		-	-	-	-	-
neft məhsullarının istehsalı					103,3					3,2
maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	279.7	43.0	231.3	1 311	1295	-	-		-	-
ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı					498,1					850,5

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s.89

Bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri elmi fəaliyyət sferasında əsaslı islahatların aparılmasını, elmi nailiyyətlərin və yeni texnologiyaların praktikada tətbiqi üçün daha səmərəli mexanizmlərin işlənməsini tələb edir. Ölkədə elmi qurumların strukturunun müəyyənləşdirilməsi, tədqiqatların müasir standartlar səviyyəsində aparılması, onların maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, ölkənin elmi kadr potensialının artırılması və onun sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, bütövlükdə ölkədə elmin beynəlxalq elm məkanına inteqrasiyasının təmin olunması tələb olunur. Bu məqsədlə hazırda ölkə prezidentinin

4 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” və “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur.

Ölkə prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf kompensasiyasında qeyd olunur ki, uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, elmin inkişafına yerli xüsusiyyətlər və qlobal meyillər nəzərə alınmaqla önəm verilməli və onun mütərəqqi dünya elminə səmərəli inteqrasiya prosesi davam etdirilməlidir. Ona görə də ölkədə innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadə və inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət dəstəyi tədbirlərinin reallaşdırılmasına və müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi, bölgələrdə yerli xammala əsaslanan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin keyfiyyətə muasir səviyyədə qurulması və yeni müəssisələrinin yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 2020-ci ilə qədər olan dövrdə ölkədə polad istehsalı,neft-qaz emalı və neft-kimya kompleksləri,gübrə,gəmiqayırma və sement zavodlarının inşası,alüminium sənayesinin inkişafı,ilkin alüminium istehsalının artırılması,özəl sektorun iştirakı ilə son məhsulun istehsalına qədər texnoloji zəncirin qurulması,bu sahənin ixrac potensialının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda iqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərçiyi infrastrukturun formalaşdırılması qeyri-neft emalı sənayesinin inkişafı ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamət olacaqdır. Hazırda ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq məqsədi ilə imzalanmış “Sumqayıt

Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Fərmanın və 2011-ci il 28 dekabr tarixli “Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Sərəncamının icrası istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirilir. Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkə regionlarının çoxunda elmi təşkilatların potensialından kifayət qədər istifadə olunmur. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, elmi işləmələrin məhsulları heç də həmişə rəqabətqabiliyyətli əmtəələr kimi çıxış etmirlər. Elmi təşkilatların müəssisələrlə əvvəllər mövcud olan əlaqələrinin pozulması demək olar ki, hər yerdə elm və istehsalın ayrılmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması və regional səviyyədə innovasiya fəaliyyətini genişləndirmək üçün regional innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Hazırda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması iqtisadi regionların inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, regionların inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədilə ölkə prezidentinin 14 aprel 2009-cu il Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Həmin Proqramın məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır. Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

- ölkənin təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsi;
- infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın inkişafına investisiyaların cəlb olunma işinin davam etdirilməsi;
- ixracyönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması;

Fikrimizcə, qeyd olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün iqtisadi rayonlarda innovasiya-investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Prof. R.Mehdiyevin tədbirincə desək, insan kapitalına yönəldilən investisiyalar iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Nəticədə insan kapitalının keyfiyyətinin artması həm vətəndaşların gəlirlərinin, həm də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, innovativ fəaliyyətin inkişafına şərait yaradır (38, s.10).

Fikrimizcə, Azərbaycanın innovasiya sisteminin inkişafı regional modullar bazasında həyata keçirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər işlənib hazırlanmasını və yerinə yetirilməsini zəruri sayırıq (şəkil 2.1):

Şəkil 2.1. İnnovasiya sisteminin inkişafının regional modullar bazasında həyata keçirilməsi tədbirləri.

-qapalı ərazi vahidləri üzrə, onların iqtisadi və sosial inkişafa effektiv inteqrasiyası üzrə inkişaf proqramlarının işlənib hazırlanması və reallaşdırılması;

- Azərbaycanın ayrı-ayrı regionları üzrə elmi mərkəzlərinin yaradılmasına dövlət köməyi, eləcə də iqtisadi rayonlar üzrə texnologiyaların transferti mərkəzlərinin yerləşdirilməsi;

- respublikanın regionlarında elm və texnikanın dövlət üçün prioritet sayılan inkişaf istiqamətlərində fundamental tədqiqatlar aparan elm və təhsil fəaliyyətinin inteqrasiyasını təmin edən, tədqiqat institutlarının funksiyasını yerinə yetirən ali təhsil məktəblərinin yerləşdirilməsi üçün yerlərin müəyyən edilməsi. Həmin təhsil müəssisələri ilk növbədə Azərbaycan üçün “inkişaf lokomotivi” funksiyasını yerinə yetirən və digər regionlara daha çox multiplikativ təsir göstərən regionlarda yerləşdirilməlidir;

- regionların investisiya-innovasiya inkişaf proqramına uyğun innovasiya fəaliyyətinin istehsal-texnoloji infrastrukturunun-texnologiyaların, innovasiya-texnoloji mərkəzlərin, biznes-inkubatorların inkişafı;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində xüsusi iqtisadi zonaların (texniki-tətbiqi və sənaye istehsal) yaradılması.

2.2.Müasir sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amilləri

Hazırda ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft-qaz sektorunda geniş miqyaslı layihələr həyata keçirilməkdədir. Belə ki, 2012-ci ildə ən müasir texnologiyalar bazasında fəaliyyət göstərən yeni neft-kimya kompleksinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq səviyyədə baş verən müasir inkişaf meyllərinə uyğun olaraq 2013-cü ildə Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunda İSİ ingilis texnologiyası bazasında metanol istehsalı üzrə iri kimya zavodu istifadəyə verilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, metanol neftin və qazın ən səmərəli alternativini olacaqdır. Gəncə şəhərində fəaliyyətə başlamış yeni alüminium zavodu ölkənin sənaye potensialını xeyli gücləndirəcəkdir. Bundan başqa, 2015-ci ildə iri metallurgiya kompleksinin istifadəyə verilməsi sayəsində metallurgiya sənayesinin mövcud imkanları daha da artacaqdır. Gübrə istehsalı üzrə ölkədə yeni gübrə zavodunun tikintisi ölkənin tələbatını tam ödəməklə bərabər, ixracpotensialını da artıracaqdır.

Hökumətin proqnozlarına görə, ölkədə adambaşına ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi yaxın perspektivdə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, hazırda bu göstərici 7 min dollardan bir qədər artıqdır. AR DSK-nın məlumatlarına görə, 2003-2011-ci illərdə ÜDM-in 3 dəfə artmasını ölkə iqtisadiyyatının çox böyük tərəqqisi kimi qəbul etmək olar. Qarşıdakı 10 ildə (2013-2023) ÜDM-in minimum olaraq iki dəfə artırılmasının proqnozlaşdırılması əsasən qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına əsaslanır.

Onu da qeyd edək ki, 2012-2015-cü illərin planlarında iri infrastruktur layihələrin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Başlıca su ehtiyatlarının ölkə hüdudlarından kənarında formalaşmasını nəzərə alsaq, taxtakörpü su anbarı çox mühüm layihə kimi təqdirəlayiqdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi yarana biləcək su anbarı çox mühüm layihə kimi təqdirəlayiqdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi yarana biləcək su qıtlığının qarşısını almağa imkan verəcəkdir. Digər tərəfdən, Şəmkirçay su anbarının tikintisinin başa çatması ilə həm meliorasiya, həm də əhalinin içməli su ilə fasiləsiz təchizatı mümkün olacaqdır. Hesab olunur ki, bu iki nadir layihənin reallaşdırılması kənd təsərrüfatı sahəsində də Azərbaycanın bir neçə onilliklər ərzində dayanıqlı inkişafına imkan verəcəkdir.

Elektrik enerjisinin istehsalı sahəsində aparılan işlər 2012-2015-cü illərdə ölkənin bu istiqamətdə bütün layihələrini reallaşdırmağa imkan yaradacaqdır. Son illərdə 11 yeni elektrik stansiyası istifadəyə verilmişdir. Təkcə 2007-2011-ci illərdə ümumi gücü 1500 meqavat olan elektrik stansiyaları inşa edilmiş və bərpa olunmuşdur. 2011-ci ildə ölkənin energetik gücü 6,5 min meqavata bərabər olunmuşdur ki, bu da Azərbaycanın enerji tələbatını qarşıdakı yaxın illər üçün tamamilə təmin edəcəkdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan qonşu ölkələrə neft və qaz ilə yanaşı, böyük həcmdə elektrik enerjisi də ixrac etməyə başlamışdır. Tikilməkdə olan “Şimal-2” elektrik stansiyasının gücü 409 meqavat, “Cənub” elektrik stansiyasının gücü isə 780 meqavat olacaqdır. Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanda 2015-ci ilin axırında təxminən 1300 meqavat əlavə elektrik enerjisi əldə ediləcəkdir.

Proqnozlara görə, 10 ildən sonra Azərbaycanın iqtisadi və sənaye potensialının 2 dəfə artması gözlənilir. Məhz bu baxımdan enerji istehsalı güclərinin bütövlükdə

ölkənin iqtisadi inkişafını üstələməklə artırılması əsas strateji xətt kimi qəbul olunmalıdır.

Son illər respublikada ən yeni texnologiyalardan və xarici təcrübədən istifadə etməklə alternativ və bərpa edilən enerji mənbələrinin yaradılması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Qobustan rayonunda günəş və külək enerjisi ilə işləyən Alternativ Enerji üzrə Təcrübə-Sınaq Mərkəzi bu istiqamətdə həyata keçirilmiş ənmühüm layihələrdən hesab oluna bilər. Bununla yanaşı, 2012-ci il aprelin 24-də Sumqayıt şəhərində günəş modulları və LED lampaları istehsal edən “Azgüntex” zavodu istismara verilmişdir. Ən mühüm diqqət çəkən məqamlardan biri odur ki, alternativ və bərpa edilən enerji sahəsində dünya şöhrətli şirkətlərin ən müasir texnologiyalarından istifadə edilməklə yaradılmış bu zavod tamamilə kompüterləşdirilmişdir. Bu zavodda hər birinin gücü 42-250 vatt olan 60 fotoelementlə təchiz edilmiş günəş panellərinin beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması və bununla da sabit elektrik enerjisinin istehsal edilməsi nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək ki, panellər istehsal edən texnoloji xətdə proses tamamilə avtomatlaşdırılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, yaxın perspektivdə Sumqayıtda qənaətli və uzunömürlü olması ilə fərqlənən yeni nəsil yüksək texnoloji LED lampalarının istehsalı üçün xüsusi zavodun tikintisi planlaşdırılır. Bütövlükdə, yaxın illər ərzində Sumqayıtda yüksək texnologiyalar parkının yaradılması nəzərdə tutulur. Həmin parkda alternativ və bərpa olunan enerjiyə, enerjidən cəməməli istifadə edilməsi texnologiyasına əsaslanan 15 zavodun inşası həyata keçiriləcəkdir.

Hazırda respublikada geniş çeşiddə neft və elektrik avadanlığı, metaldan və kompozit materiallardan müxtəlif diametrli borular, kimya sənayesi məhsulları inşaat materialları və s. istehsal olunur. Bundan əlavə, minik və yük avtomobilləri istehsalına başlanılmışdır. Digər tərəfdən isə Azərbaycanın hazırda ixrac etdiyi yüksək keyfiyyətli, müasir standartlara uyğun sənaye və yeyinti məhsullarına xarici alıcıların böyük tələbatı vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, hazırda metallurgiya sənayesinin texniki və texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasına böyük ehtiyac vardır. Baku Steel Company istisna

olmaqla digər müəssisələrin maddi-texniki bazası xeyli dərəcədə köhnəlmişdir. Odur ki, məhz bu baxımdan mövcud müəssisələrin yenidən qurulması və ya onların yeniləri ilə əvəz edilməsi tədbirləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlvan metallurgiya sahəsində innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi müasir dünya standartlarına cavab verən texnologiyalar əsasında Gəncədə alüminium zavodunun tikintisi, Sumqayıt alüminium zavodunda və Gəncə gil-torpaq istehsalat sahəsində yenidənqurma işlərinin başa çatdırılması ilə bağlıdır. “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC-nin müasir standartlara uyğun texnologiyalar əsasında yenidənqurulması və ekoloji-innovativ tələblərə cavab verən yeni metallurgiya zavodunun tikintisi qara metallurgiya sənayesində innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasında mühüm addım olacaqdır.

Ölkədə sənayenin perspektivli sahələrindən biri də neft-maşınqayırma sahəsidir. Hesab edirik ki, ölkədə neft hasil edən dövlətlərlə qonşuluq, eləcə bu sahədə toplanmış zəngin təcrübə neft-mədən avadanlıqları istehsalının inkişafını zərurətə çevirmişdir. Onu da qeyd edək ki, neft-maşınqayırma sahəsinin inkişafı xarici şirkətlərlə strateji əməkdaşlıq şəklində də həyata keçirilə bilər. Belə ki, hazırda texnologiyanın cəlb edilməsi məqsədilə xarici firmalara birbaşa investisiya qoyuluşu səmərəli yollardan biri hesab edilir. Məhz bu aspektən yanaşdıqda demək olar ki, hökumət xarici neft maşınqayırma şirkətində əhəmiyyətli paya malik olmaqla, bu şirkətin imkanlarından yararlanaraq yerli neft maşınqayırma sahəsinin inkişafına nail ola bilər.

Bütövlükdə sənaye istehsalı, o cümlədən də neft maşınqayırması iqtisadiyyatın son dərəcə fond tutumlu sahəsidir. Müəssisənin əsas fondlarının mövcud vəziyyəti xeyli dərəcədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi və sosial nəticələrini şərtləndirir. Konkret müəssisədə istifadə olunan avadanlıq və texnologiyadan məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərcləri, ekoloji və sanitariya-gigiyenik mühit kimi ən vacib göstəricilər asılıdır.

“Azneftkimyamaş” SC-nin bütün müəssisələri öz mövcudluğu ərzində dəfələrlə modernizasiyaya, texniki cəhətdən yenidən silahlanmaya, yenidənqurmaya və genişləndirməyə məruz qalmışdır. Bu müəssisələr əsas vəsaitlərin: binaların,

istehsal meydançalarının, maşın və avadanlıqların, müxtəlif ötürücü qurğuların, dəmir yollarının, anbarların, nəqliyyat vasitələrinin çox böyük həcminə malik olmuşlar.

Keçmiş SSRİ-nin inzibati-amiranə sistemi iflasa uğradıqdan sonra, müəssisə rəhbərliyi köhnəlmiş fondlarla və texnologiyalarla üz-üzə qaldı. İlk növbədə burada söhbət “Azneftkimyamaş”ın qız müəssisələrinin əsas fondlarının orta yaşından gedir. Təxmini hesablamalar göstərir ki, ölkənin maşınqayırma müəssisələrində bütün dövriyyədənəknar vəsaitlərinin 80%-ə qədəri 20 ildən çox yaşa malikdir. Bəzi müəssisələrdə isə yaşı 40 ildən çox olan avadanlıqlardan istifadə olunur.

“Azneftkimyamaş” SC-nin müəssisələrində son dəfə modernizasiya keçən əsrin 80-ci illərində həyata keçirilmiş, istehsal texnologiyası isə 60-70-ci illərdə işlənilib hazırlanmış və öz xidmət dövrünü başa vurmuşdur.

Bundan başqa, sənaye zavodlarının istehsal güclərindən 10-20% istifadə olunduğu indiki şəraitdə istifadə olunmayan əsas fondların mövcudluğu müəssisənin çiyində ağır bir yük olmaqla son nəticədə öz əksini müəssisənin son məhsulunun maya dəyərinin artmasında tapır. Müəssisələrin əksəriyyətində avadanlığın böyük hissəsinin dəyəri artıq amortizasiya olunsa da vəsaitlərin böyük həcmi onlar işçi vəziyyətinin saxlanmasına, başqa sözlə, təmir işlərinə xərclənir. Müvafiq texnoloji avadanlıqlarsız müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətli məhsulun istehsalı qeyri-mümkündür.

Məhz buna görə də bütün müəssisə rəhbərləri əsas fondların təzələnməsi problemini ön plana çəkirlər.

Təhlil göstərir ki, “Azneftkimyamaş” SC-nin qız müəssisələrində universal avadanlığın aşınma səviyyəsi adətən 75%-i, standart avadanlıq üçün isə 90%-i ötür keçir. Buraya həmçinin əsas texnoloji avadanlığın ənənəvi aşınmasını və aşağı səmərəliliyini əlavə etmək lazımdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əsas fondların yüklənməsi kifayət qədər aşağı kəmiyyətə malikdir. Boş dayanmış avadanlığın kifayət qədər böyük miqdarına malik olan çox böyük yüklənmiş sexlərin mövcudluğu böyük xərclərə gətirib çıxarır ki, bu da onların rəqabətqabiliyyətliliyini və beləliklə də satışın həcmi və şirkətin dəyərini aşağı salır. Həm də onların yüklənməsini təmin etmək üçün heç bir imkan yoxdur.

Təhlil göstərir ki, səhmdar cəmiyyətdə faktiki olaraq avadanlığın 60%-ə qədəri istifadə edilmir. Avadanlığın 30%-ə qədəri isə bir növbədən aşağı, yalnız 5%-i ilk növbədə istifadə edilir. Həqiqətdə isə effektiv istehsal onunla xarakterizə olunur ki, bütün avadanlıq bir növbədən çox(adətən iki növbə) istifadə edilsin. Əgər layihə nəticəsində bir növbədən aşağı fəaliyyət göstərən avadanlığa malik istehsalın yaradılması planlaşdırılırsa, onda bu cür qərar tam səmərəsiz olmaqla analoji qərb müəssisəsi ilə müqayisədə uduzacaqdır. Odur ki, layihənin reallaşdırılması nəticəsində həm istifadə olunan avadanlığın, həm də əsas fondların strukturu ciddi dəyişməlidir. Məsələn, bu zavodun restrukturizasiyası layihəsində 12 korpusdan yalnız ikisi istifadə olunur, qalan korpuslar isə dondurulmuş və istilik sistemindən ayrılmışdır.

Müəssisədə və sahədə vəziyyətin mürəkkəbliyi, xarici şəraitin dəyişkənliyi restrukturizasiya variantlarının işlənməsi, texniki və maliyyə təhlili zəruriliyinə gətirib çıxarır. Ssenari yanaşması reallaşdırılarkən faktiki olaraq biznesin bütün tərəflərinə, bu müəssisənin iddialı olduğu fəaliyyət sferasının bütün tərəflərinə toxunmalıdır. Hesab edirik ki, “Azneftkimyamaş” SC-nin ekspert və mütəxəssisləri tərəfindən gələcək müəssisənin siması yaradılmalıdır ki, bunun üçün də əsas fondların strukturu, avadanlıq, kadr heyəti, onların ixtisaslaşması zəruridir və mövcud vəziyyətdən “ideal yekun nəticəyə keçidin” ssenari yanaşması təşkil olunmalıdır ki, bunun da layihənin reallaşdırılması ərzində nail olmaq lazımdır. Məhz bu baxımdan hər bir səviyyədə strateji idarəetmənin təşkili konsepsiyası işlənməlidir: tədarük, satış sistemi, xərclərin uçotu sistemi, sahə və sexlərin yenidən silahlanması variantları, istehsalın kooperasiyası səviyyəsinin seçimi, idarəetmə və s.

Biznes sistemi kimi müəssisənin restrukturizasiyasına ayrıca ssenari yanaşması tətbiq olunmalıdır. Restrukturizasiyanın başlıca məqsədi zavodun rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən gəlirli müəssisə olması üçün şəraitin yaradılması və şirkətin dəyərinin artımının təmin edilməsi sayılır.

Əslində müəssisənin dəyəri(kapitalaşdırılması) direktorların böyük əksəriyyətinin iddia etdikləri kimi onun əsas fondları ilə deyil, müəssisənin məşğul etdiyi bazar sektoruna gətirdiyi mənfəətlə müəyyən edilir. Məsələn, ildə 10 mln.

dollar satış həcminə malik maşınqayırma müəssisəsi əsas fondların dəyərindən asılı olmayaraq 3-6 mln. dollardan çox olmayan həcmdə “kapitallaşdırmaya” malikdir.

Müəssisənin əsas fəaliyyətinin göstərdiyimiz aspektləri bu və ya digər dərəcədə innovasiya prosesi çərçivəsində yerləşir. Bu, onların innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasına yönəldilmiş innovasiya injiniringi və menecmentin reinjiniringi obyektlər kimi nəzərdən keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu şərtləndirir.

Son illər “Azneftkimyamaş” SC-nin müəssisələrinin fəaliyyətində və davranışında xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. SC partnyorların, rəqiblərin, alıcıların və s. maraqlı təsir qüvvələrinin əksər bazarlarının əlaqələr mərkəzinə çevrilməkdədir. Məhz bu, cəmiyyəti məcbur edir ki, müxtəlif cinsli fəaliyyət növlərinin əlaqələndirilməsi və müxtəlif əmtəə bazarlarında rəqib mövqelərin möhkəmləndirilməsi ilə məşğul olsunlar. SC qarşısında duran vəzifələr ondan innovasiya reinjiniringi tədbirlərinin aparılmasını tələb edir. SC-nin fəaliyyətinin strateji planlaşdırılması və idarə edilməsi innovasiya reinjiniringinin əsas istiqaməti sayılır. İri çox profilli diversifikasiya olunmuş şirkətlər üçün strategiyanın işlənilib hazırlanması aşağıdakı təşkilati səviyyələrdə baş verir:

1. İri çox profilli şirkətlər və onun bütün fəaliyyət sferaları üçün korporativ strategiya;
2. Çoxsahəli şirkətlər üçün və ya hər bir fəaliyyət üçün işgüzar strategiya;
3. Hər bir funksional istiqamət və müəyyən fəaliyyət sferası üçün funksional strategiya;
4. Əməliyyat strategiyası. Bu strategiya əsas struktur vahidləri üçün dar strategiya sayılır və funksional istiqamətlərin daxilində işlənilib hazırlanır.

İqtisadi inkişafın xarakterinin dəyişməsi reinjiniring metodlarına əsaslanan yeni idarəetmə paradiqmasının yaradılmasını tələb etdi. Açıq sistem kimi nəzərdən keçirilən təşkilat maraqlı qrupların: investorların, sifarişçilərin, təhcizatçıların, dövlət orqanlarının, müştərilərin, rəqiblərin və başqalarının tələbatının daha tam ödənilməsi prinsipləri ilə idarə olunmalıdır. İnnovasiya reinjiniringinin aparılması zamanı

müştərilərin tələbatının ödənilməsi strategiyasının hər bir növü aktiv üsürlərin təkmilləşməsinə yönəldilir və köhnə üsürlərin aradan çıxarılmasını nəzərdə tutur.

Reinjiniinq konsepsiyasına əsasən təşkilatın ətraf mühitin dəyişməsinə vaxtında reaksiya göstərməsi mütləqdir. Bu, müəssisənin gələcəyini dəqiq görməsini və reinjiniinq menecerinin bütün mərhələlərdə qrupun işində bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur. Bu cür yanaşmada müştərilərin tələbatının ödənilməsi və rəqiblərin fəaliyyətinin nəzərə alınması strategiyası sərt şəkildə daxili dəyişikliklər strategiyasına uyğunlaşdırılır.

Klassik sovet iqtisadiyatının planlı təsərrüfata əsaslanan sistemi öz yerini «görünməz əlin» sərəncamına verir. Plan recimini bazar tənzimli yeni iqtisadi münasibətlər əvəzləyir. Planlı iqtisadiyyatın çökməsi, onun qalıqları üzərində bazar təsisatların formalaşdırılması analoqu olmayan bir prosesdir. Ümumiyyətlə, plan iqtisadiyyatından bazara keçid bəşəri sivilizasiyada nadir hadisələr sırasındadır.

Artıq yeni dövr, postsovet tarixinin də adaptasiya mərhələsi bitmək üzrədir. Sabahın tarixi isə indiki gerçəkliklərdən qaynaqlanır. Ötən müddət ərzində yeni iqtisadi sistemə inteqrasiya dərinləşsə də, hələ ki, dolğun bazar prinsiplərinin geniş diapazonda gerçək tətbiqi hələ də tam reallaşmamış qalır. Məhsuldar bazar seqmentlərinin fəth edilməsi məkanı isə daha çox mikrosəviyyədə, yeni iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi aspektində həllini gözləyir. Bu baxımdan müasir iqtisadi şəraitdə təsərrüfatlaşan subyektin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fəaliyyət prinsiplərinin gerçəkləşməsində iqtisadi strategiyaya və strateji planlaşdırmaya diqqətin artırılması xüsusi zərurətə çevrilir.

Təsərrüfat strategiyası, xarici və daxili amillərdən, dövlətin iqtisadi siyasətindən, rəqabət vəziyyəti, mübarizə sərtliyi və digər bu kimi şərtlərdən asılıdır. Azad bazar, azad rəqabət mühitində istehsalın səmərəliliyi, uzunmüddətli mənfəətin təminatı, maliyyə dayanıqlığının möhkəmlənməsi elmi-məntiqi əsaslandırılmış konseptual istiqamətli təsərrüfat strategiyasında formalaşır.

İstehsalın səmərəliliyinin artırılması tədbirləri, sonrakı mərhələdə onun daha da intensivləşməsi elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi, istehsalın texnoloji modernləşməsi, əməyin təşkili, idarəetmə sisteminin yenidən qurulması və sair müvafiq cəhətlərlə

bağlıdır. Bütün bu mühüm xüsusiyyətlər iqtisadi təfəkkür və düşüncənin nailiyyətləri, yeni empirik məlumatlarla zənginləşmə və mövcud reallıqlar kontekstində “Azneftkimyamaş” SC-nin də iqtisadi strategiyasının formalaşmasında əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Maşınqayırma kompleksində iqtisadi strategiyanın mühüm istiqamətləri əsas təsərrüfat missiyası ilə yanaşı, kapitalın təkrar istehsalı, cari maliyyə göstəricilərinin planlaşdırılması, istehsal xərclərinin minimallaşdırılması, bazarda payın yüksəlişi, innovasiya proqramlarının tətbiqindən keçir. Əlbəttə, bu məhsuldar istiqamətlər ayrı-ayrılıqda da strateji don rolunu oynaya bilər.

Məhz bu baxımdan, “Azneftkimyamaş” ASC üzrə 2013-2017-ci illər üçün əsas iqtisadi göstəricilərin proqnoz hesablamaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hesablamalara görə, 2013-2017-ci illərdə ayrı-ayrı illər üzrə artım tempi pozitiv qəbul olunur və 2014-cü il üçün ən yüksək həddə-20,0%-ə çatır. Sonrakı illər üçün artım tempinin azalması və onun 2017-ci ildə 12,5% təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır(Cədvəl 2.2). Yüksələn və realizə olunacaq məhsulların da həcmi məhsulun ümumi buraxılışına bərabər, yəni 2017-ci il üçün 45 milyon manat hesablanmışdır. Proqnoz hesablamalarına əsasən 2012-ci illə müqayisədə əmək haqqı fondunun 2017-ci ildə 56,5%, sosial ayırmaların 72,1%, orta aylıq əmək haqqının 40,7% artırılacağı və bu göstəricilərin 2017-ci ildə müvafiq olaraq 15,0 mln. manat; 3,3 mln. manat və 400 manat təşkil edəcəyi nəzərdə tutulur.

ASC üzrə istehsal olunan əsas məhsul növlərinin proqnoz hesablamalarına görə 2017-ci ildə fontan armaturu və kolon başlığının istehsalının 2012-ci illə müqayisədə 46,7% artırılaraq 220 tona, ştanqlı dərinlik nasoslarının 47,4% artımla 14 min ədədə, mancanaq dəzgahının 5 dəfə artımla 110 ədədə çatdırılacağı nəzərdə tutulur(Cədvəl 2.2). Cəmiyyət üzrə 2017-ci ildə 110 ədəd reduktor istehsalı proqnozlaşdırılır.

Cədvəl 2.2

«Azneftkimyamaş» ASC üzrə 2013-2017-ci illər üçün əsas iqtisadi göstəricilərin proqnozu

	Ölçü vahidi	2011 fakt	2012 fakt	2013 proqnoz	2014 proqnoz	2015 proqnoz	2016 proqnoz	2017 proqnoz

Məhsulun iimımı buraxılışı	min.man (AZN)	36125.0	22112.6	25000.0	30000.0	35000.0	40000.0	45000.0
Artım tempi (keçən ilə)	%	124.7	63.3	113.1	120.0	116.7	114.3	112.5
Yüklənmiş məhsul	min.man	33048.0	18617.8	25000.0	30000.0	35000.0	40000.0	45000.0
Realizə edilmiş məhsul	min.tnan	32258.0	19468.1	25000.0	30000.0	35000.0	40000.0	45000.0
Işçilərin orta siyahı sayı	nəfər	3250	3050	3000	3000	3000	3100	3100
Əmək haqqı fondu	Min man	9600.0	9586.4	11000.0	12000.0	13000.0	14000.0	15000.0
Sosial ayırmalar	min.man	2100.0	1917.0	2420.0	2640.0	2420.0	3080.0	3300.0
Orta aylıq əmək haqqı	manat	260.0	284.3	300.0	330.0	350.0	380.0	400.0
O cümlədən								
Siyahı tərkibi	min.man	260.0	284.3	300.0	330.0	350.0	380.0	400.0

Cədvəl 2.3

“Aznefkimyamaş” ASC üzrə 2013-2017-ci illər üçün istehsal olunan əsas məhsul növlərinin proqnoz göstəriciləri

Göstəricinin adı	Ölçü vahidi	2011 fakt	2012 fakt	2013 proqnoz	2014 proqnoz	2015 proqnoz	2016 proqnoz	2017 proqnoz
Fontan armaturu	tn	137.7	150.0	170.0	180.0	190.0	200.0	220.0
Kolon başlığı	-“-	147.1	150.0	170.0	180.0	190.0	200.0	220.
Quyü təmiri üçün qaldırıcı qurğu	ədəd	6	8	10	11	12	13	15
Ştanqlı dərinlik nasoslari	-“-	9110	9500	10000	11000	12000	13000	14000
Yuyucu nasos qurğulari	-“-	9	4	11	12	13	15	17
Manifoldlar	tn	95.4	6	110.0	120.0	130.0	140.0	150.0
Mancanaq dəzgahı	ədəd	52	22	70	80	90	100	110
Reduktorlar	-“-	-	0	40	80	90	100	110
Fəvvarə siyirtməsi	tn	175.4	200.0	220.0	250.0	270.0	300.0	330.0

Rentabelli işin təşkili bazası konseptual baxımdan fikrimizcə aşağıdakı mərhələləri əhatə etməlidir:

- cari vəziyyətin təyinatı;
- məqsəd;
- alternativ imkanlar;
- optimal variantın təyinatı;
- yerinə yetirilmə mexanizmi.

2.3.Rəqabətqabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmləri

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyətində strateji idarəetmə tətbiq edilmir. Belə hal onların inkişaf imkanlarını müəyyən etməyə və perspektiv investisiya qoyuluşlarını planlaşdırmağa mane olur. Ölkədə təsərrüfat subyektləri özünün innovasiya üzrə inkişaf strategiyasına malik olmadan arzu edilən nəticələrin əldə edilməsi üçün əsaslandırılmış fəaliyyət proqramını tərtib edə bilməz. Biznesdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün əsaslandırılmış innovasiya strategiyasına və bu strategiyanı uğurla reallaşdırmaq üçün səmərəli mexanizmə malik olmaq lazımdır.

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya davranışının artımlı üslubuna strateji perspektivdə mühafizəkar, lakin eyni zamanda sahibkarlıq üslubu kimi, daha doğrusu, sürətləndirilmiş artıma yönəldilmiş mütərəqqi üslub kimi baxılır. Bu zaman iqtisadçıların əksəriyyəti belə nəticə çıxarırlar ki, innovasiya davranışının sahibkarlıq üslubu daha çox dərəcədə yeni idarəetmədə paradigmasına – strateji idarəetməyə uyğun gəlir (45, s.63).

Strateji idarəetmə konsepsiyası nəzərdə tutur ki, işlənib hazırlanmış innovasiya strategiyası konkret ifadəsini innovasiya proqramlarının (innovasiya portfelinin) formalaşdırılması yolu ilə innovasiya fəaliyyətinin cari idarəetmə prosesində tapsın.

İnnovasiya strategiyasından fərqli olaraq innovasiya proqramının formalaşması strateji qərarlar və cari innovasiya imkanları çərçivəsində həyata keçirilən orta müddətli idarəetmə prosesi sayılır. İnnovasiya fəaliyyətinin cari idarəetmə prosesi öz növbəsində real innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinin və innovasiya portfelinin restrukturizasiyasının operativ idarədilməsində daha müfəssəl sonluğunu tapır.

İnnovasiya proqramının (innovasiya portfelinin) formalaşması innovasiya strategiyası məqsədlərinə yönəlməklə və ortamüddətli dövrün strateji vəzifələrini reallaşdırmaqla əsas real innovasiya layihələrinin innovasiya proqramı tərkibindən və ya əsas maliyyə alətləri qrupunun innovasiya portfeli tərkibindən seçməyin əsasında durur. Eyni zamanda, konkret qısamüddətli dövrlər baxımından innovasiya strategiyası məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən ayrı-ayrı real innovasiya layihələrinin reallaşma müddətləri və həcmi müəyyən edilir. Real innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinin və maliyyə alətlərindən ibarət innovasiya portfelinin restrukturizasiyasının operativ idarə edilməsi müəssisənin formalaşdırdığı innovasiya proqramına və innovasiya portfelinə yönəldilir və onun qısamüddətli dövrdə idarədilməsi vəzifələri innovasiyanın ayrı-ayrı real obyektivləri və maliyyə alətləri üzrə operativ innovasiya qərarlarının işlənilib hazırlanmasını, zəruri hallarda isə müəssisənin investisiya proqramının (portfelinin) restrukturizasiyası haqqında qərarın hazırlanmasını nəzərdə tutur

İnvestisiya strategiyasının həyata keçirilməsini hazırlıqlı mütəxəssislər-investisiya menecerləri təmin etməlidirlər. Bu menecerlər strateji idarəetmənin əsas prinsipləri ilə, real investisiya layihələrinin və maliyyə investisiya portfelinin idarəetmə mexanizmi ilə tanış olmalı, strateji investisiya nəzarəti metodlarına sahib olmalıdır.

İnnovasiya resurslarının formalaşmasının strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi mərhələsində real və maliyyə investisiyalaşmasının strateji istiqamət və formalarının həyata keçirilməsini təmin edən zəruri innovasiya resurslarının ümumi həcmi proqnozlaşdırılır, strateji dövrün ayrı-ayrı mərhələləri üzrə innovasiya resurslarına olan tələbat differensiallaşdırılır, inkişaf prosesində maliyyə tarazlığını

təmin edən innovasiya resurslarının formalaşması mənbələrinin strukturu optimallaşdırılır. İnnovasiya resurslarının formalaşması strategiyası firmanın yalnız investisiya deyil, həm də maliyyə strategiyasının ən mühüm tərkib elementlərindən sayılır. Belə strategiyanın işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulan həcmlərdə fasiləsiz innovasiya fəaliyyətini təmin etməyə, bu məqsədlərə yönəldilən xüsusi maliyyə vəsaitlərini daha səmərəli istifadə etməyə, eləcə də uzunmüddətli perspektivdə firmanın maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamağa xidmət etməlidir. Firmanın innovasiya resurslarının formalaşması strategiyasının işlənilib hazırlanması aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir (55, s.123):

- innovasiya resurslarına tələbatın proqnozlaşdırılması (o cümlədən, yeni tikintiyə, maddi və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi);

- müxtəlif mənbələr hesabına innovasiya resurslarının formalaşması imkanlarının öyrənilməsi;

- ayrı-ayrı innovasiya proqramları və layihələrinin maliyyələşmə metodlarının müəyyən edilməsi (tam özünümaliyyələşdirmə, səhmləşdirmə, kredit maliyyələşdirilməsi, lizinq və s.);

- innovasiya resurslarının formalaşması mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılması (kapitalın qiymətinin, maliyyə dayanıqlığının, gözlənilən mənfəətin və rentabelliğinin).

İnnovasiya fəaliyyətinin əsas aspektləri üzrə innovasiya siyasətinin formalaşması mərhələsi nəzərdən keçirilən perspektivdə innovasiya fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrini onların əsas reallaşma mexanizmləri ilə birləşdirilməsini təmin etməyə imkan verir.

İşlənilib hazırlanmış innovasiya strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mərhələsində innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesi yekunlaşır. Belə qiymətləndirmə xüsusi iqtisadi və qeyri-iqtisadi meyarlar sistemi üzrə aparılır. Bu meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir (55, s.124):

1. İnnovasiya strategiyasını baza strategiyası ilə uyğunlaşdırmaq. Bu zaman strategiyaların məqsədləri, istiqamətləri və reallaşdırma mərhələləri üzrə uyğunlaşma tədqiq olunur.

2. İnnovasiya strategiyasının daxili tarazlığı. Belə qiymətləndirmə prosesində müəyyən edilir ki, ayrı-ayrı strateji məqsədlər və innovasiya fəaliyyətinin istiqamətləri, eləcə də onların yerinə yetirilməsi ardıcılığı öz aralarında nə dərəcədə uyğunlaşdırılır.

3. İnnovasiya strategiyasının xarici mühitlə razılaşdırılması. Bu zaman işlənib hazırlanmış innovasiya strategiyasının ölkənin investisiya mühitinin və iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılan dəyişməsinə nə dərəcədə uyğunluğu, eləcə də innovasiya bazarının konyunkturu qiymətləndirilir.

4. Mövcud resurs potensialı nəzərə alınmaqla innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi mümkünlüyü. Belə qiymətləndirmə prosesində, ilk növbədə, öz vəsaitləri hesabına maliyyə resurslarının formalaşmasında potensial imkanlar nəzərdən keçirilir. Bundan başqa, innovasiya strategiyasının reallaşmasına tələb olunan maliyyə, texnoloji, xammal, enerji və digər resursların cəlb edilməsi imkanına da baxılır.

5. İnnovasiya strategiyasının reallaşması ilə bağlı risk səviyyəsinin qəbul edilməsi mümkünlüyü. Belə qiymətləndirmə prosesində əsas innovasiya layihəsi risklərinin səviyyəsi və firma üçün onların mümkün maliyyə nəticələri nəzərdən keçirilir.

6. İnnovasiya strategiyasının səmərəliliyi. İnnovasiya proqramlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, hər şeydən əvvəl, onların reallaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə əsaslanır. Bununla yanaşı, həm də innovasiya strategiyasının reallaşdırılması prosesində əldə edilən qeyri-iqtisadi nəticələr də qiymətləndirilir.

Beləliklə, firma və müəssisə səviyyəsində investisiya qoyuluşlarını həyata keçirilməsi müəyyən strategiyaya əsaslanmalı, bu strategiyaisə xarici mühitinşərtlərini və müəssisənin iqtisadipotensialını nəzərə almaqla hazırlanmalıdır.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, şirkətin ümumi məsrəflərinin orta sahə üzrə müəyyənleşmiş məsrəflərdən yuxarı olmaması onun rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəldir. Daha yüksək strateji proqramla işləyən şirkət orta sahə göstəriciləri ilə

deyil, ən yüksək rəqabətqabiliyyətli şirkət göstəriciləri ilə müqayisə edərək öz xərclərinin törəmə mənbələrini aşkarlayır və öz strategiyalarında lazımi dəyişikliklər aparırlar. Prof. M.Ə.Axundovun fikrincə, şirkət o vaxt rəqabətqabiliyyətli hesab edilir ki, o rəqib şirkətlərin təsiretmə gücündən mühafizə oluna bilsin və istehlakçıları özünə cəlb etmə imkanına malik olsun(16, s.123). İqtisadçı alim mütəxəssislər tərəfindən rəqabətqabiliyyətli strategiyanın aşağıdakı kimi beş sinfə bölünməsinə təqdir edir:

1. Daha az məsrəflər hesabına liderlik strategiyası.
2. Xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək strategiyası.
3. Ən əlverişli qiymət strategiyası.
4. Fəaliyyətin az xərcli sahələrə yönəldərək bazarın ucuz mallar seqmentinə yiyələnməyə həsr etmək.
5. Fəaliyyətini daha fərdi məhsul istehsal etməklə bazarın fərdi seqmentinin tutulmasına həsr etmə strategiyası.

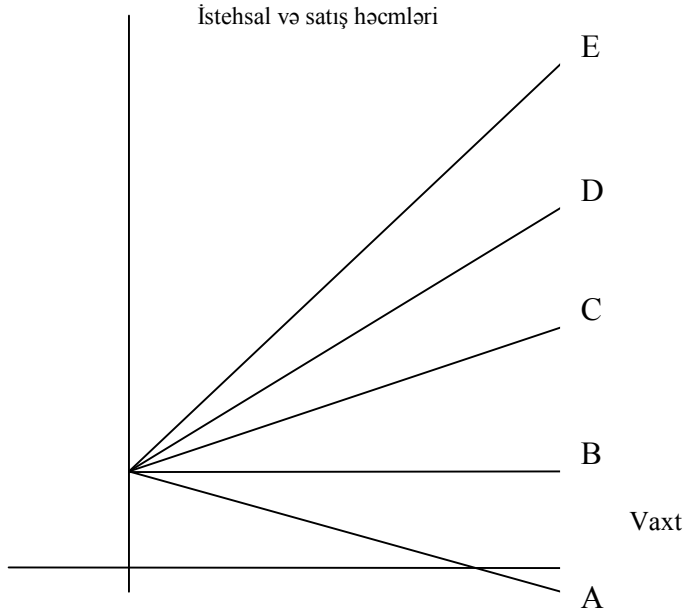
Maşınqayırma müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətliliyini aşağıdakı amillərlə müəyyən etmək olar:

- məhsulun və xidmətin keyfiyyəti;
- marketinq və satışın effektiv strategiyası olması;
- heyətin və menecmentin ixtisas səviyyə;
- istehsalın texnoloji səviyyəsi;
- müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi vergi mühiti;
- maliyyələşdirmə mənbələrinin mümkünlüyü.

"Azneftkimyamaş"ın səhmdar cəiyyətin yenidən formalaşdırması üzrə birinci dərəcəli tədbirləri müəyyən etmək üçün Azərbaycan müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin itkisi səbəblərini müəyyən etmək lazımdır.

Rəqabət üstünlüklərinə əsaslan strategiya. İnkişaf strategiyasının seçimi müəssisə restrukturlaşdırmasında əsas dəyərə malikdir. Dəqiq strategiyaya malik olmadan fəaliyyətdə hansısa bir əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlərə nail olmaq qeyri-mümkündür, belə ki, strategiyanın uyğunluğu cari fəaliyyətin qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğunluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində vacib ölçü meyardır. Yaxın

gələcəkdə "Azneftkimyamaş" səhmdar cəmiyyətinin rəhbərliyi tərəfindən reallaşdırıla bilən iqtisadi strategiyanın mümkün variantlarını təhlil etməyin mənası vardır. Korporativ strateji planlaşdırmaya müvafiq olaraq GAP - səhmdar cəmiyyətin inkişaf strategiyasının müxtəlif variantlarının baxılması üçün təhlil tətbiq ediləndir.

Şəkil 2.2. "Azneftkimyamaş" ASC-nin inkişaf strategiyasının müxtəlif variantları

"A" Strategiyası – hər şeyi dəyişməz saxlamaq. Hər şeyi olduğu kimi təsbit etməyə cəhd etmək və bunu stabilləşdirmə adlandırmaq mümkündür. Buna baxmayaraq, bu, bizim keçən illərdə müşahidə etdiklərimiz deyil. "A" strategiyasının mahiyyəti "heç nə etməmək"dən deyil, istehsal və satışın mövcud səviyyələrinin saxlanmasından ibarətdir. Bizim "Azneftkimyamaş"- da keçən onilliklər ərzində gördüklərimiz mövqelərinin buna heç bir obyektiv əsaslandırma olmadan plana uyğun, ancaq çox sürətli təhvil verilməsini əks etdirirdi. Baxmayaraq ki, heç nə etməmək də strategiyadır, və biz bütün keçən illər ərzində bu strategiyanın reallaşdırmasını müşahidə edə bilərik. Buna baxmayaraq fəaliyyətsizlik həmişə deqradasiyaya gətirir, belə ki, əhatə edən həqiqət dinamikdir və fasiləsiz inkişaf vəziyyətindədir. Məsələn, Dövlət şirkətinin rəhbərliyinin islahat illəri boyu investisiyaların cəlb edilmələri üçün əlverişli şərait və mexanizmləri yaratmaqda

qabiliyyətsizliyi ona gətirmişdir ki, MDB-in, verilmiş problemləri az və ya çox dərəcədə müvəffəqiyyətlə həll edən digər müəssisələri Azərbaycan maşınqayırma müəssisələri qarşısında əhəmiyyətli üstünlüklərə və beynəlxalq maliyyə resurslarından isirədə imkanına malik oldular.

"B" strategiyası - məhsuldarlığın artırılması. Verilmiş strategiya sistem effektivliyinin yüksəlməsinə yönəldilən təşkilati-idarəetmə tədbirlərinin reallaşdırmasını bəzərdə tutur. Məhsuldarlığın artırılması strategiyasını seçərək ondan çıxış etmək lazımdır ki, müəssisələr yeni texnologiyaların inkişafına və ya yeni satış bazarlarının mənimsənilməsinə miqyaslı investisiyalarının yerinə yetirilməsi üçün heç bir sərbəst maliyyə resurslarına malik deyildir. Onlar yalnız bu gün malik oluqları resurslardan istifadə edəcəklər, bu gün olduqları bazarlarda fəaliyyət göstərəcəklər, ancaq bunu dünən nisbətən daha yaxşı edəcəklər. İstinad mövcud şəraitdə və idarəetmənin keyfiyyətinin təkmilləşdirməsində öz məhsuldarlığını dəfələrlə artırmağa imkan verən məhsul növlərinə edilir. Başqa sözlə, müəssisənin rəhbərliyi öz işini daha effektiv və məhsuldar etmələri üçün var qüvvəsilə çalışır. Bu bütün əksər mümkün strategiyalardan ən aşağı xərclidir, belə ki, əhəmiyyətli dərəcədə əlavə resursların və kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsini tələb etmir. Eyni zamanda, bu strategiya "Azneftkimyamaş" rəhbərliyindən inadlıq və islahat proseslərində söylərin əhəmiyyətli dərəcədə təmərküzləşməsinə tələb edir. Verilən strategiyanın reallaşdırması, əlbəttə stabilləşməyə və mümkündür ki inkişaf üçün mühüm xərclərsiz ümumi məhsulun artmasına gətirəcək.

"C" Strategiyası, səhmdar cəmiyyətin müəyyən rəqabət üstünlüklərinə malik olduğu müəssisələrdə söylərin təmərküzləşdirilməsi. Ehtimal ki, bu siyahı genişləndirilə bilər. Mövcud rəqabətə davamlı texnologiyalarla yeni bazarlara genişlənmə stegiyasının reallaşdırması rəhbərlikdən onların inkişafına və sonrakı irəliləyişlərinə dəstək proqramlarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən işlənilib bir çox texnologiyalar belə dəstəksiz bazarda effektiv irəli çəkilə bilməz.

"D" Strategiyası - sənayenin qarışıq və ya yeni sahələrində yeni texnologiyaların yaradılması və yerli maşınqayıranların, maşın mühəndislərinin artıq güclü mövqelərə

malik olduğu bazarlara çıxışı. Hər şeydən əvvəl bu Qazaxıstanın və Orta Asiya dövlətlərinin əhəmiyyətli bazarlarına aiddir. Verilən strategiya yeni məhsul və texnologiyaların işlənilib hazırlanmasına, əhəmiyyətli qoyuluşları, eləcə də istehsalın yaradılmasına investisiyalar tələb edir. Buna görə də bu strategiya yuxarıda müəyyən ediləndən daha erkən reallaşdırıla bilməz. Faktiki olaraq bu strategiya mövcud olan məhsulların keyfiyyətcə təkmilləşdirməsi və prinsipcə yeni məhsulların yaradılması mərhələsini və əvvəllər mənimsənilmiş satış bazarlarında rəqabət mövqelərinin gücləndirməsini bildirir.

"E" Strategiyası - sənayenin yeni sahələrində yeni texnologiyaların inkişafı və yeni satış bazarlarına çıxış. Bu strategiya ən bahalıdır. Yeni məhsulların və texnologiyaların yaradılmasına xərclərlə yanaşı marketinqə mühüm qoyuluşları, yeni məhsullar üçün bazarın inkişafı tələb olunur. Verilmiş strategiyanın uğursuz reallaşdırmasının tipik nümunəsi SSRİ-də olan konversiya idi. Bu zaman tank istehsalçılarını yaxşı məişət cihazlarını yaratmağa və bu texnikalarla yeni bazarlara çıxmağa məcbur etməyə cəhd edirdilər. Yalnız ki, Müdafiə müəssisələri yeni sahələrdə heç bir təcrübəyə malik olmaması az imiş, onlar həm də satış bazarlarının vəziyyəti haqqında heç bir təsəvvürə malik deyildilər və bu məhsulları sata bilirdilər. Bu strategiyanın reallaşdırması cəhdi elə "konversiya" ideyalarının diskreditasiyasının əsas səbəbi idi.

"Böyük sıçrayış" və ya təkamül inkişafı strategiyası. İqtisadi strategiyayı işlətib hazırlayarkən zəruri resursların olmasını və onlara olan tələbatı nəzərə almaq zəruridir: əmək, elmi, texnoloji, təbii, enerji və maliyyə. Müəyyən məhdudiyyətlərin və imkanların olmasını nəzərə alaraq hərəkətlərin prioritetlərini və ardıcılığını qurmaq lazımdır. "Böyük sıçrayış" cəhdi müvəffəqiyyətsizliyə məhkumdur. "Heç nə etməmək" strategiyasından "yeni bazarlara yeni məhsullar" strategiyasına tullanmaq qeyri-mümkündür.

Bu strategiyanın reallaşdırılmasında resurslara olan tələb on dəfələrlə fərqlənir. Əgər sistemin məhsuldarlığı o qədər aşağıdır ki, o, nəin ki, Azərbaycan sənayesinin rəqabətə davamlılığını gücləndirmir, həmçinin ona müstəbid edir, onda beynəlxalq

bazarlara rəqabətə davamlı məhsullar ilə çıxış strategiyasının reallaşdırması imkanı çətin ki müvəffəqiyyətli olsun.

III FƏSİL. İNNOVASIYA BİZNESİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN LAYİHƏLƏRİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

3.1 İnnovasiya bazarında effektiv layihələrin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminə sistemli yanaşma

Ölkənin innovasiya bazarında effektiv innovasiya layihələrinin seçilməsi və reallaşdırılmasının dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Çünki araşdırmalar göstərir ki, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar olaraq hətta inkişaf etmiş ölkələrdə firmalar tərəfindən bu işlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlər əsasən bölüşdürülməyən mənfəət hesabına maliyyələşdirilir. Bu zaman isə əsasən iri və gəlirli firmalar innovasiya layihəsinin seçimi və reallaşdırılması ilə məşğul olmaq imkanlarına malik olurlar. Odur ki, bu sahədə dövlətin innovasiya siyasətinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Innovasiya layihələri, adətən, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya məsələlərinin həlli vasitəsi kimi çıxış edirlər. Müəssisənin bu növ layihələrin həyata keçirilməsində maraqlı yeniliklərin reallaşdırılması prosesində alınan gələcək mənfəətin ölçüsü müəyyən edilir. Innovasiya layihələri, adətən, onların başa çatdırılması üzrə daha gec aşkara çıxarılan müddətli effekt gətirirlər. Odur ki, onların effektivliyinin xərclərin aşağı salınması əsasında müəyyən edilməsi üsulu heç də həmişə məqbul sayılmır.

Mülkiyyət formaları üzrə innovasiya bazarının strukturu müxtəlif təşkilati hüquqi formaya malik subyektlər arasında yeniliklərin mübadiləsini əks etdirir. Bu isə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dövlət siyasətinin aşağıdakı əsas istiqamətlərini qabaqcadan müəyyən etməyə imkan verir:

- vençur kapitalına malik kiçik innovasiyalı müəssisə və təşkilatlara dövlət köməyinə dair tədbirlər;
- dövlət sektorundan özəl sektora texnoloji transfer şərtləri;
- innovasiya fəaliyyətinin normativ hüquqi tənzimlənməsi.

Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması məqsədləri, həyata keçirilməsi üsulları, forma və müddətləri hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə cəmiyyətin resurs imkanları ilə müəyyən olunmalıdır. Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması gedişində təsərrüfat subyektləri tərəfindən seçilən məqsədlərin məcmusu və onların həyata keçirilməsi fərz edilən üsullar yeniliklərin reallaşdırılması üzrə onların innovasiya siyasətini müəyyən edir.

Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması spesifik xüsusiyyətdən və ümumi iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq bazar münasibətlərinin iştirakçısı gözlənilən nəticəni təmin etməli olan maliyyə metodlarının məcmusunu müəyyən etməlidir. Innovasiya inkişafının stimullaşdırılması baş verən təşkilati xarakter və tədbirlərdə daha böyük effekt idarəetmə iyerarxiyasının bütöv səviyyələrində təşkilati tədbirlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi zamanı əldə olunur. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinin əlverişli olacağı şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Əlverişlilik dərəcəsi xalis mənfəətin ölçüsü ilə müəyyən oluna bilər. Əksər hallarda innovasiyanın kommersiya reallaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu və onun iqtisadi effektivliyi sahibkar tərəfindən innovasiya məhsulunun satışı zamanı müəssisənin gəlirləri və müəssisənin öz istehsalında yeniliyin inhisar reallaşdırılmasından ala biləcəyi gəlirlərin əldə olunmamış məbləği arasında fərqi müəyyən etmək yolu ilə təyin edilir. Bu kəmiyyət bazarda konyunktur dəyişiklikləri şəraitində fasiləli xarakter daşıyır.

Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması dövlət idarəetmə orqanlarının vəzifəsi sayılır. Dövlətin innovasiya siyasəti cəmiyyətin sosial-iqtisadi strategiyası ilə müəyyən edilən məqsədyönlülükdən əlavə dünya bazarında milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi vəzifələri ilə innovasiya prosesinə cəlb edilən bütün iştirakçıların maraqlarının uzlaşmasını təmin etməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dövlət dəstəyinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilir(19,s.100):

- elmi-texniki nailiyyətlərin və istehsalın mənimsənilməsi;
- məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin edən innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsinə kömək göstərilməsi;
- müasir texnologiyaların əsasını təşkil edən innovasiyaya hərtərəfli dəstək verilməsi;
- innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dövlət tənzimlənməsinin rəqabətli bazar innovasiya mexanizminin effektiv fəaliyyəti və intellektual mülkiyyətin qorunması ilə əlaqələndirilməsi.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, global rəqabət şəraitində iqtisadiyyatın dayanıqlı artımı istehsala yeni texnologiya və işləmələrin yüksək tətbiq səviyyəsi ilə şərtlənir. Tədqiqatlara görə, rəqabətqabiliyyətliliyinin ümumi reytingində iqtisadi göstəricilərin payı 25%, texnoloji inkişaf və innovasiya amilləri 50%-ə, ictimai və dövlət institutlarının keyfiyyət göstəriciləri 25%-ə bərabərdir (5, s.278). Bütün innovasiya cəhətdən aktiv olan ölkələrə xas olan ümumi cəhətləri aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

1. Həm müəyyən innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində, həm də bütövlükdə innovasiya fəaliyyətinin inkişafında dövlətin güclü rolu;
2. İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasına kömək edən dayanıqlı hüquqi baza.

Xaricdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dolayı metodların təhlili göstərir ki, innovasiya inkişafının əsasında elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri üzrə vergitutma mexanizmlərinin reallaşdırılması vasitəsilə stimullaşdırıcı vergi sisteminin formalaşması sayılır. Xaricdə innovasiya proseslərinə kömək üzrə tədbirlərin və onların reallaşdırılması üçün istifadə olunan mexanizmlərin tətbiqi zamanı dövlət orqanlarının rəhbər tutduğu prinsiplər xeyli maraq doğurur. Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşıya qoyduğu tələblərə daha düzgün cavab verən metodlar aşağıdakılar sayılır:

1. Vergi stimullaşdırılması-elmi-tədqiqat və təcrübi konstruktor işlərinə xərclər ölçüsündə mənfəət vergisindən güzəştlər.
2. Aşağı dərəcələrlə mənfəətin tutulması.

3. Amortizasiya siyasəti vasitəsilə stimullaşdırma.

Xarici təcrübədə milli maraqlara çatmaq məqsədilə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasına kömək və onun dövlət stimullaşdırılması tədbirlərinin müxtəlifliyinə tez-tez rast gəlinir. Xarici ölkələrin təcrübəsində əsas nəticə ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın yüksək aktivliyi elmi-texniki bazarda, milli prioritetlərin müəyyən edilməsində dövlətin aparıcı rolu ilə və stimullaşdırma mexanizmləri sistemi vasitəsilə dövlətin innovasiya inkişafı prosesinə fəal təsiri ilə təmin olunur. Belə ki, əgər yeni texnoloji səviyyədə bütün istehsal sahələrinin texniki cəhətdən yenidən qurulması və innovasiya tətbiqinin fəallaşdırılması məqsəd sayılırsa, onda iqtisadiyyatın bütün sferalarına bərabər surətdə yayılan ümumi qərarlar kifayətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda əlavə güclü inkişafı hazırda da daha çox investisiya cəlb edilişinə malik sahələr alacaqdır. Investisiya üçün daha riskli olan yüksək texnologiyaya malik sahələr kifayət qədər investisiya sahələri almadıqlarına görə gələcək inkişaf üçün zəruri maliyyə əsasına malik olmayacaqlar. Oudur ki, innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması sistemi iqtisadiyyat sahəsində dövlətin qarşıya qoyduğu iki məsələnin həllinə kömək etməlidir: innovasiya tətbiqinin ümumi aktivləşdirilməsi və dünya bazarına çıxış perspektivləri nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın yüksək texnoloji sektorlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi.

Başqa sözlə, innovasiya fəallığına olan marağın artması nəticə etibarilə sahələr üzrə iqtisadi artıma olan marağın olması deməkdir(39,s.458). İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasına maraq oyadan mexanizm elmi-texniki tərəqqinin müxtəlif fazaları üzrə əmtəələrin rəqabətqabiliyyətliliyi və rentabelliyyətinin dəyişməsidir. Bu isə o deməkdir ki, elmi yenilikləri, yeni texnologiyaları birinci olaraq mənimsəyən sahibkarlar xərclərin ilk artımından sonra bazara daha keyfiyyətli məhsullar çıxara və daha az məsrəflərlə məhsul istehsalına nail ola bilirlər(39, s.458).

İnnovasiya həyata keçirməyən sahibkarlar rəqabətqabiliyyətliliyini itirir və iflasa uğrayırlar(35, s.202).

İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasının ən mühüm istiqamətləri kimi tədqiqat və işləmələrin normativ-hüquqi bazasının

təkmilləşdirilməsi, büdcə vəsaitlərinin prioritet istiqamətlərdə yenidən bölgüsü və cəmləşdirilməsi, eləcə də büdcədən kənar mənbələrin və özəl kapitalın cəlb olunması, elmi texniki kompleksin, ilk növbədə isə dövlət elmi mərkəzlərin şəbəkəsinin strukturunun islahatlaşdırılması əsas götürülür(56, s.403-404).

Bütövlükdə əmtəə bazarlarında reallaşdırma probleminin kəskinləşməsi iş rəqabət səviyyəsinin artımı innovasiya bazarında təkliflərinin miqdarının yüksəlməsinə və əməliyyatların artmasına gətirib çıxarır. Ona görə də bazar şəraitində təsərrüfat subyektləri innovasiya layihəsinin effektivliyini yüksəltmək məqsədilə bu layihənin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması müəssisənin strateji inkişaf məqsədləri ilə inteqrasiya etməlidir.

Strateji və innovasiya fəaliyyətinin meydana çıxmasına təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə sisteminin xarici mühit şəraitinin mürəkkəbləşməsinə doğru təkamül kimi baxmaq lazımdır. Innovasiyanın tətbiqinə rəğmən qərar qəbul edərkən xarici mühitin təhlili, resursların yerləşdirilməsi və korporativ strategiya kimi strateji amilləri nəzərə almaq lazımdır. Yeni texnologiyaların inkişafı strateji qərarların qəbul edilməsi prosesində aktual istiqamət sayılır. Belə ki, strategiyanın reallaşdırılması, bir qayda olaraq, müəssisənin fəaliyyətində dəyişikliklərə, məsələn, yeni məhsulların işlənməsinə və bazara çıxarılmasına və ya yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Lakin hər hansı dəyişikliklər innovasiyalar sayılır. Beləliklə, hazırda innovasiya layihələri müəssisənin perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir və bununla da müəssisənin innovasiya və strateji fəaliyyəti bazarın inkişafı ilə tam inteqrasiya olunur.

Müəssisənin idarə olunması prosesində strateji və innovasiya menecmenti funksiyalarının ümumiləşdirilməsi əsasında və xarici bazar mühitinin, eləcə də məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə bütün amillərin öz vaxtında uçuotu vasitəsilə dünya iqtisadiyyatının effektivliyin əldə olunmasına əsaslanan innovasiya tipli inkişafa keçid meylləri nəzərə alınmaqla innovasiya(idarəetmə) yönümlü idarəetmə statusunun yüksəldilməsi və onun funksional səviyyədən korporativ səviyyəyə keçirilməsi zəruridir. İqtisadi artım və inkişaf amili kimi yeni texnologiyaların rolunun gücləndirilməsi şəraitində innovasiya layihələrinin

reallaşdırılmasının stimullaşdırılması özəl funksional vəzifə deyil, ümumi strateji məqsəd olmalıdır.

Son illər Azərbaycanda elmi-tədqiqatlarda və texniki işləmələrə məsrəflər xeyli azaldılmışdır. Bu zaman elmi-tədqiqatlara və işləmələrə mövcud dövlət xərcləri kommersiya cəhətdən perspektivli tətbiqi tədqiqatların ziyanına olaraq etibarlı fundamental tədqiqatlara daha böyük kömək siyasətin prioritet istiqamətlərinə uyğun olub-olmamasından asılı olmayaraq mövcud elmi-tədqiqat institutlarının subsidiyalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Beləliklə, elmi-tədqiqat və təcrübi konstruktor işlərinin dövlət maliyyələşdirilməsi daha çox müvafiq nəticələrin alınmasına deyil, elmi-tədqiqat təşkilatlarının mövcud infrastrukturuna kömək göstərilməsinə yönəldilmişdir.

Bütövlükdə, mikro səviyyədə ölkə və regional innovasiya strategiyalarının reallaşdırılmasını təmin edən müəssisə səviyyəsində innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasını fəallaşdıran innovasiya mexanizmləri sistemini aşağıdakı 5 qrupda təsəvvür etmək olar.

1. İşlənmə və tətbiq mexanizmləri;
2. Təşkilati mexanizmlər;
3. Maliyyələşdirmə mexanizmləri;
4. Texnoloji transfert mexanizmləri;
5. İntellektual mülkiyyətin müdafiəsi mexanizmləri.

Həmin mexanizmlər müəyyən ardıcılıqla hərəkət etməli eləcə də öz aralarında razılaşdırılmalı və qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar.

Innovasiya mexanizmlərinin 1-ci qrupuna, yəni işləmələr və tətbiq mexanizmlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. İnnovasiya qərarlarının axtarışı mexanizmləri;
2. İşləmə mexanizmləri;
3. Tətbiq mexanizmləri.

Axtarış mexanizmləri yeni ideyaların, texniki qərarların əmələ gəlməsinə, yeniliyin yaradılmasına yönəlmişdir. Bu mərhələ tətbiq üçün yararlı innovasiyaların

yaradılması ilə bağlı gələcək proseslərin əsaslı təşkil edən zəruri innovasiya prosesi mərhələsidir.

İşləmə mexanizmləri ideyanın başa çatmış innovasiya yönümlü texniki qərarlara qədər ötürülməsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün müvafiq olaraq intellektual, maddi və maliyyə resurslarının cəmlənməsi, eləcə də onların vaxta və məkana görə effektiv kombinasiyası zəruridir. İkinci qrup innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə təşkilati mexanizmləri əmələ gətirir. Həmin mexanizmlər innovasiya proseslərini həyata keçirən strukturların formalaşmasına və yenidən təşkil olunmasına yönəldilmişdir. Bu cür formalaşma müxəlif formalarda baş verə bilər ki, bunlardan da əsasları aşağıdakılar sayılır: Yaradılma, udulma, yeni innovasiya inteqrasiyası və ayırma.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində daha effektiv formalar aşağıdakılar hesab olunur:

1. Elmi-texniki təşkilatlar.
2. Bazar prinsipləri üzrə fəaliyyət göstərən matrisa strukturları və elmi-texniki təşkilatlar.
3. Daxili vençurlar.

Belə ki, elmi-texniki təşkilatların yaradılması xüsusilə iri məsələlər üçün xüsusilə vacibdir. Belə ki, onlar innovasiyaların mürəkkəb idarəetmə sistemində malikdirlər və reallaşdırılması qısa vaxt ərzində yüksək gəlirlərin alınmasını təmin etməli olan iri layihələrə yönəldilir. Çox vaxt bu səbəbdən həmin strukturlarda innovasiyaların miqdarı kiçik müəssisələrdə olduğu kimi çox deyil. Bu zaman iri müəssisələrin fəaliyyətində yeni istiqamətlərin reallaşdırılması məqsədi daşıyan yeni innovasiya bölmələri və struktur vahidləri yaratmaqla innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması effektivliyini xeyli yüksəltmək olardı.

Bəzi hallarda effektiv təşkilati mexanizmlər iri təsərrüfatçılıq subyektləri tərəfindən fəaliyyət istiqaməti baxımından bu müəssisənin maraqları dairəsinə daxil olan kiçik innovasiya təşkilatlarının udulması ola bilər. Həmin mexanizm daha çox eyni vaxtlı xərclərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur, lakin, yeni məhsulla bazara çıxış müddətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar olunmasına gətirib çıxarır. Bundan

başqa innovasiya nailiyyətlərini birləşdirməklə sinergetik effektiv əldə etməyə imkan verir. Kiçik innovasiya təşkilatlarda udulmada maraqlıdırlar. Belə ki, onlar heç də öz fəaliyyətinin inkişafı üçün kifayət qədər vəsaitlərə malik olurlar.

Udulma ilə tamamlanan mexanizm dedikdə, uzunmüddətli müqavilə münasibətlərinin yaradılmasına əsaslanan iri müəssisələr və kiçik innovasiya təşkilatları arasında sıx əlaqələrin qurulması başa düşülür ki, bunların da məcmusunu bazar innovasiya inteqrasiyası adlandırırlar. Bu halda innovasiya təşkilatları öz müstəqilliklərini saxlasalar da iri təsərrüfatçılıq subyektinin bazar istehsal əlaqələri sferasına düşürlər.

Ayırma dedikdə, müstəqil innovasiya müəssisələrinin yaradılmasını nəzərdə tutan təşkilati mexanizm başa düşülür. Bu cür fəaliyyəti təsərrüfat subyektinin əsas ixtisaslaşması ilə bağlı olmayan yeni fəaliyyət istiqaməti yaradıldığı zaman həyata keçirmək məqsədə uyğundur. Müasir şəraitdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə daha effektiv təşkilati forma udulma proseslərinin və bazar innovasiya inteqrasiyasının əlaqələndirilməsi sayılır. Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasında belə təşkilati forma yelpik forma sayılır. Onun mənasını təşkilat və müəssisədən ibarət təsərrüfat subyektlərinin innovasiya ətrafının yaradılmasından ibarətdir. Bu zaman udulma eləcə də bazar inteqrasiya təşkili prosesi başa çatmışdır. Üçüncü qrupa innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə maliyyələşdirmə mexanizmləri daxildir. Həmin mexanizmlər müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması üsullarını müəyyən edirlər və yeniliyin tətbiqində onların maraqlarının yüksəldilməsinə yönəldilir. Bu qrupda aşağıdakıları ayırmaq olar:

1. Kreditləşmə mexanizmləri.
2. Xüsusi kapitalın formalaşması mexanizmləri.
3. ETTKİ-yə xərclərin formalaşması mexanizmləri və onların maya dəyərinə aid edilməsi xarakteri.
4. Vergitutma ölçülərinin innovasiya fəaliyyətinin intensivliyi ilə uzlaşdırılması mexanizmləri.

Mövcud şəraitdən və innovasiya layihələrinin stimullaşdırılmasının maliyyələşdirilməsinə təsərrüfat subyektinin xüsusi vəsaitlərinin miqdarından asılı olaraq bu və ya digər maliyyələşdirmə mexanizmlərinin tətbiqi məqsədə uyğun olur. Fikrimizcə, həmin mexanizmlər, həm bir-birindən ayrılıqda, həm də bütövlükdə tətbiq oluna bilərlər. Qeyd edək ki, innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasında əsas stimullaşdırma metodlarından biri vergi stimullaşdırılmasıdır.

Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin digər bir elementi texnoloji transfert mexanizmi sayılır ki, bunu da dövlət sektorunda işlənilib hazırlanmış texnologiyaların sahibkarlıq sektoruna verilməsi kimi müəyyən etmək olar. Belə bir mexanizmin vacibliyi onunla əlaqədardır ki, çoxlu kəşflər və vacib texniki qərarlar dövlət elmi-tədqiqat institutlarında alınır. Lakin, onların kommersiyalaşdırılması üçün əlavə xərclərin həyata keçirilməsi lazım gəlir. Həmin xərclər öz həcminə görə tədqiqat mərhələsində həyata keçirilmiş qoyuluşları xeyli ötürür. Belə ki, dövlət innovasiya tətbiqi bazasının maliyyələşdirilməsi üçün kifayət qədər vəsaitlərə malik olurlar. Onda həmin innovasiya tədqiqatlarının istehsalda istifadə imkanlarının sahibkarlıq strukturlarına verilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötürülən innovasiya texnologiyalarının xarakterindən asılı olaraq həmin ötürmənin müxtəlif formalarından istifadə oluna bilər.

Nəhayət, innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının effektiv stimullaşdırılması intellektual mülkiyyətin müvafiq müdafiə mexanizmi olmadan mümkün deyildir. Bazar təsərrüfatı şəraitində həmin mexanizmə qoyulan əsas tələblər mövcuddur. Bu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasını həyata keçirən təsərrüfat subyekti tərəfindən texnoloji rentanın alınmasının təmin olunması.

2. Patentləşmə proseslərinin aşağı məsrəfliliyi və onun həyata keçirilməsi üçün güzəştli kreditlərin alınması imkanı.

3. İnnovasiya məhsulları və texnologiyaları istehsalının təşkili üçün lisenziyaların alınması zamanı dövlət strukturlarının köməyi.

Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizmlərinin yuxarıda qeyd edilən sisteminin əməli olaraq qurulması innovasiya texnologiyaları tətbiq edən, yeni məhsul və xidmətlər yaradan müəssisələrin inkişafının effektivliyinin yüksəldilməsinə kömək edəcəkdir.

Bu zaman innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması prosesi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- innovasiya yönümlü inkişaf retrospektiv təcrübəyə əsaslanmalıdır;
- innovasiya vaxta görə dəqiq yönümlü olmalı və bu ya digər sahədə konkret əhəmiyyət kəsb etməlidir;
- innovasiya məhsulu konkret tələbatın ödənilməsinə yönəldilməlidir;
- innovasiya imkanları mənbəyinin aşkara çıxarılmasının, onların münasibətləri iştirakçıları üçün rolunun və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsinin əsasında tədqiqat obyektinin fəaliyyətinin hər tərəfli təhlili dayanmalıdır;
- effektiv innovasiya yönümlü inkişafa innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesinin dəqiq təşkili kömək etməlidir;
- innovasiya məhsulunun istehsalı zamanı müəyyən edici amil istehlakçının təklif olunan innovasiyaya reaksiyası olmalıdır;
- innovasiya məhsulunun sadəliyi və onun istifadəsinin yönümlüyü innovasiyanın effektivliyinin yüksəlməsinə kömək edəcəkdir;
- innovasiya fəaliyyətinin effektiv inkişafı gələcəkdə səmərəsiz qərarların qəbulu ehtimalını aşağı salmağa imkan verəcəkdir;
- innovasiya tətbiqinin məqsədli istiqaməti təsərrüfat subyektinin tərəfindən liderliyin əldə olunması strategiyasının tətbiqi zəruriliyini müəyyən edir;
- innovasiya onun bazara çıxışı və istehlakçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı hallarda mütərəqqi sayılır.

Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin effektivliyini yüksəltməyin əsas istiqamətlərini formalaşdırarkən aşağıdakı müddəaları nəzərə almaq zəruridir:

1. İnnovasiyaların əmələ gəlməsini müəyyən edən amillər çoxsaylıdır, yekcins deyildir və birmənalı deyildir, ona görə də innovasiya fəaliyyəti təsadüfilik prinsipinə əsaslanır.

2. Yenilik problemin həlli üsulu kimi onun həlli üzrə cəhdlərin vaciblik və sürəklilik dərəcəsindən asılıdır.

3. Toplanmış təcrübə uğurlu innovasiya layihəsinin ən vacib amili sayılır.

Bazar şəraitində innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesində zəruri olan cəhət təkcə qəbul edilən idarəetmə qərarlarının optimallaşdırılması deyil, həm də bazar münasibətlərinin bütün iştirakçılarının fəaliyyətinin hüquqi təminatıdır. İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə normativ-hüquqi bazanın islahatlaşdırılması innovasiya fəaliyyətinin inkişafı prosesində mövcud neqativ meylləri aradan qaldırmağa və cari və strateji məsələlərin effektiv həlli üçün zəruri şərait yaratmağa imkan verir. Hazırda normativ-hüquqi tənzimlənmə təsərrüfat subyektlərinin inkişafını xeyli dərəcədə ləngidir və onların differensiasiyasının güclənməsinə kömək edir. Nəticədə toplanmış innovasiya potensialı bütövlükdə makroiqtisadi sistemdə zəruri rəqabət üstünlüklərini formalaşdırmağa imkan vermir. Bu isə makro səviyyədə ölkənin formalaşmaqda olan imicinə neqativ təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Bazar şəraitində innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, iqtisadi funksiyanı yerinə yetirir, başqa sözlə desək, milli və bənəlxalq səviyyədə istehsal təcrübəsinin yayılmasına kömək etməklə kommərsiya və qeyri-kommərsiya mübadiləsinə elmi-texniki nailiyyətləri cəlb edir.

2. Hazırda Azərbaycanda innovasiya bazarı aşağıdakı meyllərlə səciyyələnir:

- innovasiya tədqiqatlarının reallaşdırılması üçün kifayət qədər maliyyə resurslarının olmaması;

- innovasiya bazarı təkcə innovasiya məhsulu ilə deyil, həm də təşkilat, kollektiv və ayrı-ayrı mütəxəssislərin dəstindən, potensial olaraq innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməyə qabil mütəxəssislərdən ibarətdir;

- innovasiya fəaliyyətinin inkişafı zamanı vençur kapitalının istifadəsində məhdudiyət mövcuddur;

- innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin büdcə maliyyələşdirilməsi prioritetlərinin mövcud formalaşma sistemi effektiv sayılır;

- milli innovasiya sisteminin inkişafının baza komponenti kimi fundamental elmin qiymətləndirilməməsi müşahidə olunur;

3. İnnovasiya mexanizmləri üç əsas səviyyədə: makrosəviyyədə, regional səviyyədə və müəssisə səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Makrosəviyyədə üç əsas vəzifə yerinə yetirilir:

-dövlət innovasiya strategiyası formalaşdırılır;

- bütövlükdə iqtisadiyyat üçün əlverişli innovasiya mühiti yaradılır;

- dövlət innovasiya proqramları reallaşdırılır.

Regional səviyyədə də analoji vəzifələr, lakin ayrı-ayrı regionların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həll edilir. Makro və regional səviyyələr innovasiya proseslərinin müəssisə səviyyəsinə intensiv yol açması üçün müvafiq şərait yaradır.

4. İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesində təkcə mövcud xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı innovasiya yönümlü təsərrüfat subyektləri tərəfindən, eləcə də bütövlükdə ölkənin xalq təsərrüfatı tərəfindən indiyə qədər toplanmış potensialı deyil, həm də bazar münasibətləri iştirakçılarının gələcək effektiv inkişafı üçün formalaşdırılan şəraiti nəzərə almaq lazımdır.

3.2. Biznesin strateji idarə edilməsində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti

Biznesin strateji idarəetmə nəzəriyyəsi eyni vaxtda şirkətin monitorinq və təhlili alətlərini, eləcə də onun xarici siqnallara çevik və tez reaksiya vermək qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə müəssisənin daxili qurğusuna təsir alətlərini əhatə edir.

Strateji idarəetmə- müəssisənin fəaliyyətinin özünəməxsus təşkili prosesidir. Strateji idarəetmənin əsas vəzifələrindən biri müəssisənin xarici əhatə ilə qarşılıqlı

münasibətlərində tarazlığın təmin edilməsi sayılır. Bu cür tarazlığın qeyri-sabitliyini nəzərə alaraq xarici və daxili dəyişikliklərə rəğmən müəssisənin dinamik və aktiv mövqeləşdirilməsi zəruridir.

Strateji idarəetmə sahəsində xarici və yerli tədqiqatlardan irəli gələrək adətən müəssisənin strategiyasının formalaşmasının aşağıdakı əsas mərhələlərini ayırırlar:

1. Makroiqtisadi göstəricilərin və amillərin təhlili.
2. Siyasi göstəricilərin və amillərin təhlili.
3. Sosial-mədəni göstəricilərin və amillərin təhlili.
4. Neqativ tənzimləmənin təhlili.
5. Texnoloji amillərin təhlili.
6. Proqnoz bazar ssenarilərinin modlləşdirilməsi və təhlili.
7. Makroəhatə haqqında informasiyaların təqdim olunması.
8. Əsas inkişaf amillərinin müəyyən edilməsi.
9. Vəzifənin formalaşması..
10. Görüntünün formalaşması.
11. Məqsədli istiqamətin formalaşması..

Strateji qərarlar strateji idarəetmə prosesində tapılan bir neçə qərarlardan birinin məqsədyönlülüyünə, qeyri-təsadüfi seçiminə əsaslanırlar. Strateji idarəetmə modelini yalnız strategiyanın yaradılması mərhələsi ilə bərabərləşdirmək olmaz və bir tərəfdən, strategiyanın qabaqcadan layihələşdirilməsi prosedurlarını, digər tərəfdən, onun reallaşdırılmasına əsaslanan mərhələni əhatə edir.

Sənayedə müasir Azərbaycan strateji idarəetmə modelini tədqiqi onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini və fərqlərini ayırmağı mümkün edir: resurs yanaşmasının strategiyanın formalaşmasından üstünlüyü, daha doğrusu, davamlı rəqabət üstünlüyünün əldə olunması üçün bəzi əsas imkanlardan istifadə cəhdi; biznes-əməliyyatın həyata keçirilməsinin qeyri-şəffaf mühiti, bunun nəticəsində onun mürəkkəbliyi artıqca strategiyanın reallaşdırılması səmərəliliyi kəskin surətdə azalır; qeyri-maddi aktivlərin aşağı likvidliyi; top-menecmentlə məsuliyyətin müəssisənin aşağı idarəetmə səviyyəsinə göstərilməsinin qeyri-kifayət səviyyəsi. Bu şəraitdə sənaye müəssisəsinin strateji idarəetmə sisteminin başlıca vəzifəsi onun

iştirakçılarında hər birinin hüquq və məsuliyyət həcminin və onlardan hər birinin qərarların qəbulu və yerinə yetirilməsində maraqlarının uçotunun uzlaşdırılmasından ibarətdir.

Sənaye müəssisəsi öz uzunmüddətli məqsədini reallaşdırmaq üçün strateji idarəetmə metodları dəstinə malikdir. Bu metodlar elementləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan sistemi əmələ gətirir. Həmin metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sənaye müəssisənin maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinə yönəldilmiş metodlar:

- Düpon modeli;
- İntestisiyanın rentabelliği;
- Bir səhmə xalis mənfəət;
- Səhmin qiyməti və xalis mənfəətin nisbət əmsalı;
- Səhmdar baza və balans dəyəri nisbətinin əmsalı;
- Səhmdar kapitalın rentabelliği;
- Xalis aktivlərin rentabelliği;
- Pul axını;
- İqtisadi əlavə dəyər;
- Faiz, vergi və dividend ödənilənə qədər mənfəət;
- Bazar əlavə dəyər;
- Məcmu səhmdar gəlirliliği göstəricisi;
- İntestisiya olunmuş kapitalla görə pul axını.

2. Sənaye müəssisənin daxili proseslərinə və daxili mühitinə yönəldilmiş metodlar:

- SNW- təhlil(aktivlərin təhlili, top-xarakteristikasının təhlili);
- Resurs təhlili;
- Daxili bençmarkinq;
- Dəyərin yaradılması zəncirinin təhlili.

3. Sənaye müəssisəsinin daxili mühitinə yönəldilmiş metodlar:

- PEST-təhlil;
- Sahə və bazarın təhlili və proqnozlaşdırılması(əsas parametrlərin seçimi);

- Ssenari planlaşdırılması, oyunlar nəzəriyyəsinin istifadəsi;
- Rəqabət təhlili(M.Porter-in beş qüvvəsi).

4. Sənaye müəssisəsinin sistemli strateji metodları:

- SWOT-təhlil;
- TQM Ouklend modeli;
- Əsas səlahiyyətlərin təhlili;
- Balanslaşdırılmış göstərici sistemi(BSC konsepsiyası).

Biznes strategiyasının məyyənləşdirilməsi zamanı “bunu nə üçün etmək lazımdır”, ”mövcud qüvvə və vasitələrdən istifadə edilməsini necə yaxşılaşdırmalı”, ”məqsədə nail olma mərhələləri hansılardır” suallarına cavab axtarılması nəzərdə tutulur. Başqa tərəfdən yanaşdıqda isə, Strategiya – təlimatların planlaşdırılmasıdır – təkcə işdə deyil, həm də işçilərin və müştərilərin qəlblərində və şüurlarında. Strategiya strukturu müəyyənləşdirir; özünüzdən razılığın aradan qaldırır və bütün səyləri maliyyə və strateji hədəfləri qət etməyə yönəldir. “Strateji idarəetmə” menecerlərə istənilən şirkətdə strateji planları tətbiq etməyi öyrətmək üçün hazırlanmışdır. Strategiya haqqda müxtəlif iqtisadçıların fikirlərini ümumiləşdirməklə idarəetmə strategiyasını məqsədinə görə 4 qrupa bölmək olar:

- ilk daxil olmaq və kütləvi zərbə endirmək;
- cəld və gözlənilmədən hücum etmək;
- ekoloji boşluqları tapmaq və zəbt etmək;
- əmtəənin, bazarın yaxud sahənin iqtisadi xarakteristikasını dəyişmək.

Biznesin idarəedilməsində strategiyalar müxtəlifliyi ilə seçilir, yəni istifadə etmə məqsədi və xüsusiyyətlərinə görə strateji strategiyalar, çoxməqsədli strategiyalar, satış və mənafehlərin dinamikası üzrə strategiyalar, düzüm strategiyaları, artım strategiyaları, bazara daxil olma strategiyaları, təşkilatın inkişaf strategiyaları və s. bölünür. Bu məqsədlə biznesin strategiyalarını əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Hücum yaxud Sıçrayış Strategiyası;
- Müdafiə yaxud Sağlamlaşdırma Strategiyası;
- Müəssisənin Fəaliyyətinin Azalması və Dəyişməsi Strategiyası.

Biznes strategiyası – perspektiv üçün hesablanmış və təşkilatın qarşısında duran konkret məqsədlərin əldə edilməsini təmin edən tədbirlər sistemidir. Strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsinin mahiyyəti çoxsaylı alternativlər içərisindən lazımi inkişaf istiqamətlərinin seçilməsindən və istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin seçilmiş yola istiqamətləndirilməsindən ibarətdir. Müasir mərhələdə inkişaf etməkdə olan strateji idarəetmə sistemi aşağıdakıları əhatə edir:

- strateji məqsədlər üçün resursların ayrılması;
- hər bir strateji məqsədə rəhbərlik mərkəzlərinin yaradılması;
- istehsal bölmələrinin və onların rəhbərlərinin strateji məqsədlərin əldə edilməsi dərəcəsinə görə qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması;

İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, strateji idarəetmənin meydana gəlməsi və reallaşması aşağıdakı bir-birilə əlaqədar olan beş məsələni özündə birləşdirir(144):

1. Şirkətin hansı biznes sahəsində fəaliyyət göstərəcəyini qərara almaq və strateji proqramlaşdırmaq.
2. Strateji proqnozları və fəaliyyət istiqamətlərini konkret məqsəd və vəzifələri bölmək.
3. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq strategiyasının işlənilməsinin hazırlanması.
4. Qəbul olunmuş strategiyanın məqsədyönlü və səmərəli tətbiqini təşkil etmək.
5. İşin yekunun qiymətləndirilməsi, qarşıya çıxmış bəzi halların nəzərə alınması və gərəkdirsə, gələcək inkişaf istiqamətlərində düzəliş aparılması.

Prof. T.Ə.Quliyev haqlı olaraq qlobal strategiyada aşağıdakıların əsas götürülməsini lazım bilir(36, s.505):

- şirkət və firmaların resursları, bazarın strateji və operativ qiymətləndirilməsi;
- rəqabətin variantlı təhlili;
- ümumi və konkret meyillərin, mövqelərin müəyyənləşdirilməsi;
- məhsulun seçilməsi, qiymətlərə sistemli yanaşma, əlaqələrin seçilməsi, işlərin təşkili, marketinq strategiyası;

- dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi və nəzərə alınması.

Müasir şəraitdə biznes strategiyasının hazırlanmasına münasibət dəyişilmişdir. Əgər əvvəllər strategiyaya rəqabət mübarizəsində təşkilata üstünlük verən vasitə kimi baxılırdısa və o təşkilatın məhdud rəhbərlər dairəsinə məlum idisə, indi açıq ifadə olunmuş strategiyaya üstünlük verilir. Strategiya təkcə idarəedicilərin işi deyil, elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işlərində, istehsal və satış sahəsində çalışanların da işidir. Deməli icraçılar həm strategiyanın hazırlanmasında, həm də həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Təşkilatın strategiyaları aşağıdakıları sualları müəyyənləşdirir:

- 1) Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün təşkilat hansı yolu seçir ;
- 2) Təşkilatın xüsusiyyətlərində hansı məhdudiyyətlər yaranır və strateji seçimin hansı sərhədləri var;
- 3) Müştərilər kimlərdir;
- 4) Əmək kollektivi necə qurulub;
- 5) Menecerlər idarəetməni necə yaradırlar;
- 6) Uzunmüddətli perspektivdə öz təşkilatlarını necə görmək istəyirlər (imici, xidməti, istehsalla bağlı fəaliyyəti).

Firmanın strategiyası təsdiq olunduqdan sonra da inkişaf edə bilər. Heç də hər zaman hər şeyi xırdalığlarına qədər düşünmək və sonra uzun müddət dəyişikliklər etmədən yaşamaq mümkün deyil. Strategiyanın işlənilib hazırlanması prosesi mühitin hər hansı dəyişikliklərinə olduqca həssasdır.

Bir dəfə qəbul edilmiş qərarlar və onların reallaşdırılması üçün yerinə yetirilən işlər təsərrüfatçılığın ətalətinə təsir edir. Əgər müəssisə statik əhatədə fəaliyyət göstərirsə, bu zaman strateji planlaşdırmaya ehtiyac olmaz. Lakin təsərrüfatçılıq mühiti dinamik olaraq iqtisadi, texnoloji, siyasi və s. cəhətdən dəyişir. Ona görə də müəssisənin planlaşdırılması bu dəyişikliklər kontekstində onun gələcəyinin yaradılması üçün bu dəyişikliklərə reaksiya və adaptasiya vasitəsidir.

Biznesdə innovasiya layihələrinin idarəetmə strategiyası təsərrüfat fəaliyyətinin bütün aspektlərini: işin, heyətin, risklərin, kommunikasiyaların, təchizatın, integrasiyanın idarə olunmasını nəzərə almalıdır. İnnovasiya layihələrinin idarəetmə

strategiyası nəzərə alır ki, istənilən səviyyəli biznesdə tək şəxsiyyət deyil, qeyri-adi, o cümlədən təşkilati və yaradıcılıq qabiliyyətlərə malik komandalar qalib gəlir.

Biznesin inkişaf strategiyası intellektual mülkiyyətin qorunmasını nəzərdə tutur. Bu kateqoriyanın öyrənilməsi hesabına şirkət onun fəaliyyət sferasında işlənilən hazırlanan prioritetlərə gəlib çata bilər.

Təşkilatın işində başlıcası fəaliyyətdir. Məhz o, innovasiyalı hesab oluna bilər. Fəaliyyətin səmərəliliyi mənfəətliliklə, daha doğrusu, gəlirlərin xərclərdən üstünlüyü ilə müəyyən olunur.

Bazar iqtisadiyyatında istənilən müəssisənin başlıca vəzifəsi istehlakçıların tələbatının ödənilməsidir. Bunu yalnız vaxt reallığını nəzərə almaqla və tələb olunan sahələrdə inkişaf etdirməklə mümkündür.

Biznesdə innovasiyaların idarə edilməsini innovasiyaların meydana çıxması səbəblərindən: artmaqda və dəyişməkdə olan insan tələbatlarından, yaşayış mühitinin, insanın həyat fəaliyyəti şəraitinin dəyişməsindən irəli gələrək qurulur. Layihələrin idarə edilməsi sistemində iki qrup proseslər reallaşdırılır:

- layihə yönümlü proseslər. Onlar layihənin idarə edilməsi obyektinə və ya layihənin özü ilə əlaqədardır, layihə işinin icraçıları tərəfindən yerinə yetirilir və layihənin nəticələrinin əldə olunmasına-yeni məhsul və ya xidmətlərin yaradılmasına istiqamətlənmişdir;
- layihənin idarə edilməsi prosesləri. Onlar layihənin idarə edilməsi obyektinə və ya layihənin özü ilə əlaqədardır, layihə işinin icraçıları tərəfindən yerinə yetirilir və layihənin nəticələrinin əldə olunmasına-yeni məhsul və ya xidmətlərin yaradılmasına istiqamətlənmişdir;
- layihənin idarə edilməsi prosesləri. Onlar layihənin idarə edilməsi subyektinə və ya layihənin idarə edilməsi komandası və layihədə onun uğurla başa çatmasının təmin edilməsi işlərinin koordinasiyası, planlaşdırılması və təşkili üzrə fəaliyyətlə əlaqədardır.

İnnovasiya layihəsinin əsas iştirakçıları aşağıdakılardır:

1. Sifarişçi-layihənin nəticələrinin gələcək sahibi və istifadəçisi (hüquqi, fiziki şəxslər);
2. İncəstor- pul yatıran hüquqi, fiziki şəxslər (sifarişçi və incəstor üst-üstə düşə bilərlər);
3. Layihəçi-layihəni işləyəni;
4. Təchizatçı-maddi-texniki təminatı həyata keçirən təşkilat;
5. Layihənin rəhbəri-layihə üzrə işin rəhbərliyinə görə sifarişçinin səlahiyyət verdiyi hüquqi şəxs;
6. İş dövründə yaradılan layihə komandası.

Strukturlaşdırma aşağıdakı məsələlərin həllinə kömək edir:

- bloklarının idarə olunmasına məruz qalan obyektin bölgüsü;
- məsuliyyətin bölüşdürülməsi;
- zəruri vəsait xərclərinin, vaxtın, maddi resursların qiymətləndirilməsi;
- smetaların planlaşdırılması, tətbiqi və xərclər üzərində nəzarət üçün vahid bazanın yaradılması;
- layihə üzrə işlərin mühasibat hesablarının tətbiqi sistemi ilə əlaqələndirilməsi;
- ümumi məqsədlərdən konkret tapşırıqlara keçid.

Layihənin yaradılması və reallaşdırılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. İncəstisiya ideyasının formalaşması;
2. İncəstisiya imkanlarının tədqiqi;
3. Layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması (TİƏ);
4. Müqavilə sənədlərinin hazırlanması;
5. Layihə sənədlərinin hazırlanması;
6. Tikinti-quraşdırma işləri;
7. Obyektin istismarı;
8. İqtisadi göstəricilərin monitorinqi

İdarəetmənin yüngülləşdirilməsi üçün innovasiya layihələrinin idarə olunmasının aşağıdakı prinsipləri əsas götürülməlidir:

1.Selektiv(seçmə) idarəetmə prinsipi. Mahiyyət prioritet istiqamətlərin seçimidədir. Bu əslində innovasiyalı firmalara və yenilikçilərə ünvanlı dəstək deməkdir.

2.Layihələrin son məqsədlərin təmin edilməsinə məqsədli yönəldilməsi prinsipi. Bu prinsip innovasiyalarınvə onların reallaşdırma imkanlarının yaradılmasında istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman konkret layihələrin son məqsədləri istehlakçılara,aralıq məqsədlər isə bu layihələrin son məqsədlərinə yönəldilir.

3.Layihənin idarəetmə tsiklinin tamlığı prinsipi.

4.Innovasiya proseslərinin və layihələrin idarə edilməsi proseslərinin mərhələliliyi prinsipi

5. İnnovasiya proseslərinin təşkilinin iyerarxiyalılığı prinsipi. Fəaliyyətin bütün səviyyələri bir-biri ilə razılaşırlar.

6.İdarəetmə qərarlarının seçilməsində çoxvariantlılıq prinsipi.

7. Sistemlilik prinsipi. Layihənin təşkili üçün zəruri tədbirlər məcmusu işlənilir hazırlanır(təşkilati,inzibati və s.)

8. Təminatlılıq və ya balanslaşdırma prinsipi. Bütün tədbirlər zəruri resurslarla təmin olunmalıdır.

Prioritet istiqamətlər üzrə təkliflərin formalaşması mərhələləri aşağıdakılardır:

1.Məqsədə çatmağın daha əhəmiyyətli meyarlarının siyahısı təsbit olunur;

2.Prioritet istiqamət reallaşdırılan hər bir layihə üçün “aşağı”, “ortadan aşağı”, “ortadan yuxarı”, “yüksək” şkalası üzrə mövcud vəziyyətə nisbətən hər bir göstəricinin yaxşılaşdırılması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi anarılır.

3. “Ortadan yuxarı” və ya “yüksək” qiymətləndirməyə malik olmayan texnologiyalar sonrakı baxışdan çıxarılır. Qalanları isə prioritet istiqamətlər və son dərəcə vacib texnologiyalar üzrə ilkin təkliflərə daxil olunur.

4.Birdən aşağı olmayan “yüksək” və ya ikidən aşağı olmayan “ortadan yuxarı” qiymətləndirməyə malik olan texnologiyalar ilkin olaraq prioritetlər qrupuna namizəd hesab olunurlar, əgər ikidən çox “yüksək” və ya üç “ortadan yuxarı” qiymətləndirməyə malik olan texnologiyalar xüsusi prioritet qrupa namizəddirlər.

Prioritetlik dərəcəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Aşağı səviyyəli hər bir layihə(program) iki göstərici üzrə müəyyən edilir:
  - qeyd olunan dövr ərzində təhlil olunan göstəricinin artımı ilə ölçülən son nəticə;
  - program məhsulun istehsalı zamanı xərclər(investisiyar və cari xərclər daxil olmaqla ümumi).
2. Prioritetlik dərəcəsini xarakterizə edən səmərəlilik göstəricisi hesablanır:nəticə xərclərə bölünür.
3. Bütün layihələr səmərəlilik səviyyəsinə uyğun olaraq prioritetlik dərəcəsi üzrə nizamlanır(səmərə/xərclər).

3.3.Sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi problemləri

Azərbaycanda innovasiya fəallığının formalaşdırılmasının ən vacib şərtlərindən biri innovasiya sahibkarlığının maliyyələşdirilməsi zamanı beynəlxalq standartlara cavab verən mütərəqqi investisiyalaşma formalarının seçilməsi və onların təcrübədə düzgün tətbiqi sayılır. Odur ki, bu istiqamətdə dövlətin iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirilərkən həmin maliyyələşmə formalarının innovasiya fəallığına təsiri baxımından üstünlüyü əsaslandırılmalı və onların Azərbaycanda tətbiqi imkanları aşkara çıxarılmalıdır.

Azərbaycanda innovasiya iqtisadiyyatının formalaşması üçün büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bu isə aşağıdakıları nəzərdə tutur:

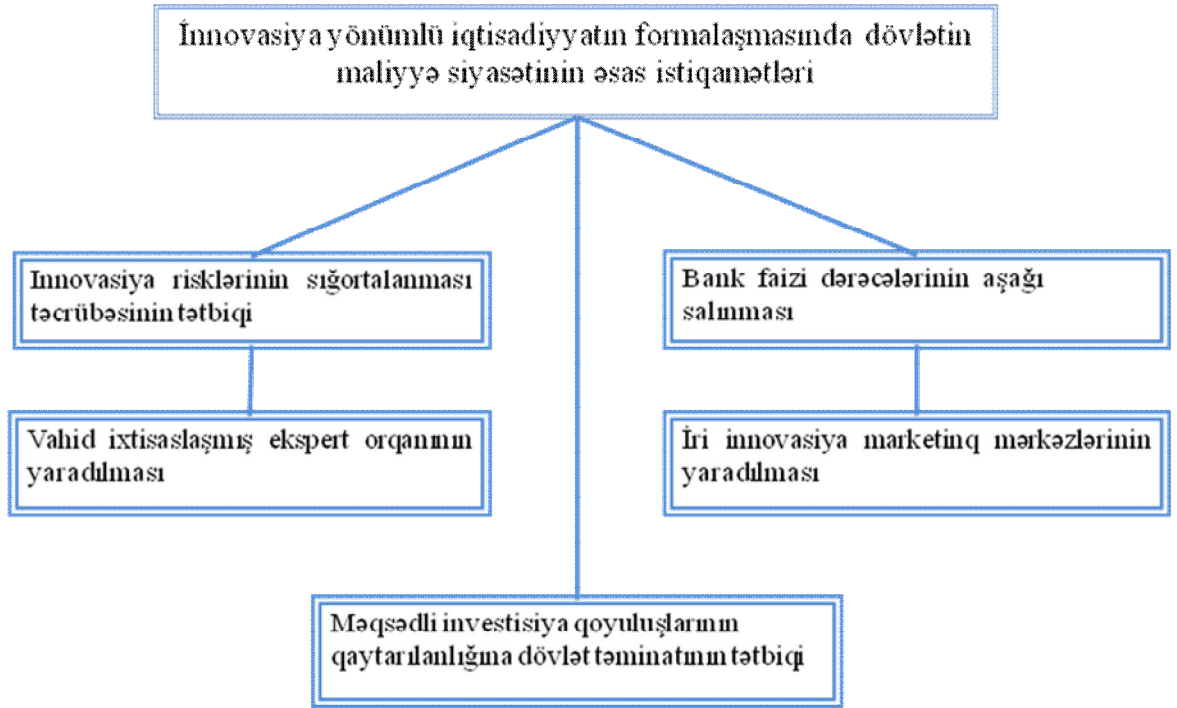
-dövlət maliyyələşdirilməsi formalarının təşkili effektivliyinin yüksəldilməsi və pul resurslarının məqsədli istifadəsi üzərində nəzarətin aparılması. Bu, büdcədənkənar pul vəsaitlərindən istifadənin stimullaşdırılması ilə eyni vaxtda həyata keçirilir;

- dövlət sektorunun elmi təşkilatlarında və ali təhsil müəssisələrində özəl biznes müəssisələrinə büdcə maliyyələşdirilməsinin ayrılması;

- yüksək texnoloji sahələrin büdcə maliyyələşdirilməsinə yanaşmaların dəyişməsi. Bu məqsədlə məqsədli proqramların reallaşdırılması mexanizmlərinə

yenidən baxmaq, kontrakt sistemi şərtlərini geniş yaymaq, innovasiya layihələrinin seçilməsi zamanı müsabiqəlilik səviyyəsini yüksəltmək, texnologiya vasitəçiləri institutlarını ayırmaq lazımdır.

Innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşması məqsədilə pul-kredit münasibətlərinin inkişafı üçün dövlət maliyyə siyasəti sahəsində aşağıdakı dəyişikliklərin aparılması məqsədəuyğun sayılır (şəkil3.1):

Şəkil 3.1. İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasında dövlət maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri

-innovasiya risklərinin sığortalanması təcrübəsinin tətbiqi. Bu imkan verir ki, sahibkarlıq sektoru tərəfindən elmtutumlu texnologiyaların mənimsənilməsində marağı yüksəltməyə imkan verir;

- vahid ixtisaslaşmış ekspert orqanının yaradılması;

- bank faizi dərəcələrinin aşağı salınması, belə ki, vençur kapitala sərmayə qoyulması aşağı faiz dərəcələri zamanı həyata keçirilə bilər, bu isə öz növbəsində səhmdar kapitalın dəyərini yüksəldir və şirkətin mükafatını artırır;

- yüksək texnoloji məhsul bazarlarında beynəlxalq təcrübəyə malik olan mövcud milli şirkətlərin bazasında elmtutumlu məhsulların irəliləməsi üçün iri innovasiya marketinq mərkəzlərinin yaradılması;

- prioritet sənaye sahələrinin yüksək texnoloji müəssisələr üçün müəyyən olunmuş banklarda və innovasiya fondlarında məqsədli investisiya qoyuluşlarının qaytarılanlığına dövlət təminatının tətbiqi.

Innovasiya şirkətləri ilə işləyən qeyri-dövlət maliyyə institutlarının strukturunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

1. Banklar. Onlar vəsaitləri qaytarmağa zəmanət şərtilə müəyyən faizlərlə kredit verirlər. Aşağı riskli kreditləşmə siyasəti üzündən banklar innovasiya şirkətləri ilə onların qurulduğu ilkin mərhələlərdə demək olar ki, işləmir, yalnız daha yüksək risklər fazasını keçdikdən sonra onlarla işləməyə başlayır.

2. Investisiya institutları (sığorta şirkətləri, pensiya fondları, şirkət, universitet fondları, dövlət investisiya fondları) bir qayda olaraq, etibarlı işgüzar nüfuza malik partnyorlara üstün verməklə yüksək olmayan maliyyə riskləri sahəsində işləyirlər.

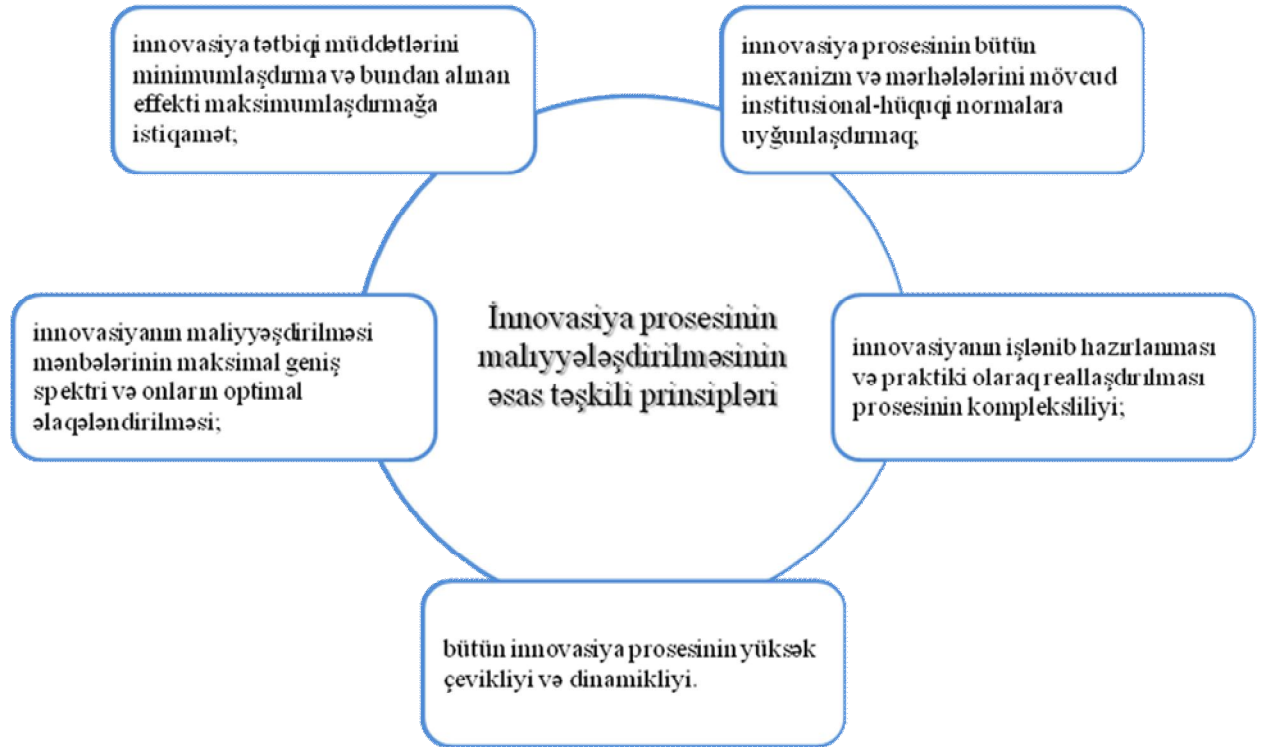
3. Investisiya fondları ənənəvi olaraq müəyyən biznes növlərində təmərküzləşdirilir. Onlarda investisiyalaşma haqqında qərar qəbul edilməsi proseduru kifayət qədər mürəkkəb və uzundur. Bu fondlara müraciət üçün çoxsaylı məhdudiyətlər və şərtlər mövcuddur.

4. Səhmdar kapital IPO bazarına çıxış vasitəsilə xüsusi kapitalı cəlb etmək yolu ilə yaradılır, daha doğrusu, burada fond bazarında səhmlərin buraxılışı, satışı və növbəti kotirovkasını özündə birləşdirən səhmdar kapitaldan söhbət gedir. Bu, müasir iqtisadiyyatda daha geniş yayılmış effektiv investisiyalaşma mexanizmi olsa da, kifayət qədər yüksək ilkin xərclər və layihənin peşəkarlarla reallaşdırılması tələb olunur, bir qayda olaraq, uğurlu biznes aparan şirkətlər tərəfindən istifadə edilir.

5. Fərdi investorlar-innovasiya şirkətləri üçün vəsaitlərin ən sadə və daha məqbul cəlb edilməsi üsullarından ibarətdir, lakin maliyyələşdirmə mənbəyinin həcminə görə daha az əhəmiyyətli sayılır.

6. Vençur fondları-daha böyük riskli zonada iş üçün yaradılmış ixtisaslaşdırılmış maliyyə institutlarıdır. Onların investisiyaları ən bahalıdır, ərizələrə baxılma və qərar qəbul etmə proseduru sadə və operativdir. Vençur fondları innovasiya layihələrinin əsas investorları sayılırlar.

Innovasiya prosesinin maliyyələşdirilməsinin əsas təşkili prinsipləri kimi aşağıdakılar çıxış edir (şəkil 3.2):

Şəkil 3.2. Innovasiya prosesinin maliyyələşdirilməsinin əsas təşkili prinsipləri

- innovasiya tətbiqi müddətlərini minimumlaşdırma və bundan alınan effekti maksimumlaşdırmağa istiqamət götürmək;
- innovasiya prosesinin bütün mexanizm və mərhələlərini mövcud institusional-hüquqi normalara uyğunlaşdırmaq;
- innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin maksimal geniş spektri və onların optimal əlaqələndirilməsi;
- innovasiyanın işlənilib hazırlanması və praktiki olaraq reallaşdırılması prosesinin kompleksliliyi;
- bütün innovasiya prosesinin yüksək çevikliyi və dinamikliyi.

Azərbaycanda innovasiya sferasının maliyyə infrastrukturunun yaradılmasının əsas vəzifələri aşağıdakılar sayılır:

- innovasiya prosesinin sürətləndirilməsi üzrə institusional-maliyyə şəraitinin formalaşması;

- elmi-texniki potensialın, hər şeydən əvvəl isə, elmi-texniki tədqiqatın prioritet istiqamətləri üzrə potensialın bərpa edilməsi;

- xaricdən Azərbaycan alimlərinin geri qayıtmasının stimullaşdırılması.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hətta transformasiyadan modernləşdirməyə keçid mərhələsində innovasiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə mənbəyi korporasiyanın xüsusi maliyyə resursları sayılır. lakin dünya neft bazarının yüksək konyuktur nəticəsi kimi dövlət tərəfindən iri miqyaslı artıq gəlirlərin toplanması innovasiya müəssisələrinə kömək göstərmək üçün büdcədən kənar fondlar (investisiya, vençur) sistemini formalaşdırmağa, eləcə də dövlət korporasiyaları yaratmağa imkan vermişdir.

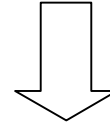
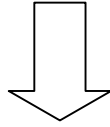
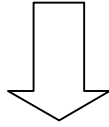
Hazırda dövlət innovasiya-investisiya fondları mikrosəviyyədə innovasiya prosesinin hissə-hissə maliyyələşdirilməsini həyata keçirən əsas institutları kimi çıxış edirlər. Bu vəsaitlər ciddi məqsədyönlülüyə yalnız innovasiya məhsullarının və yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə tədqiqat və işləmələrin maliyyələşdirilməsi məqsədinə malikdir. Bundan başqa, iri miqyaslı elmi-tədqiqat proqramları resursların birləşdirilməsi üzrə müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün zəruri şərtlər üç əsas istiqamətdə formalaşır:

1. Dövlət köməyi
2. Sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri
3. Xarici şərtlər

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün mövcud sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri aşağıdakı sxemdə ifadə olumuşdur(Şəkil 3.3).

Sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri

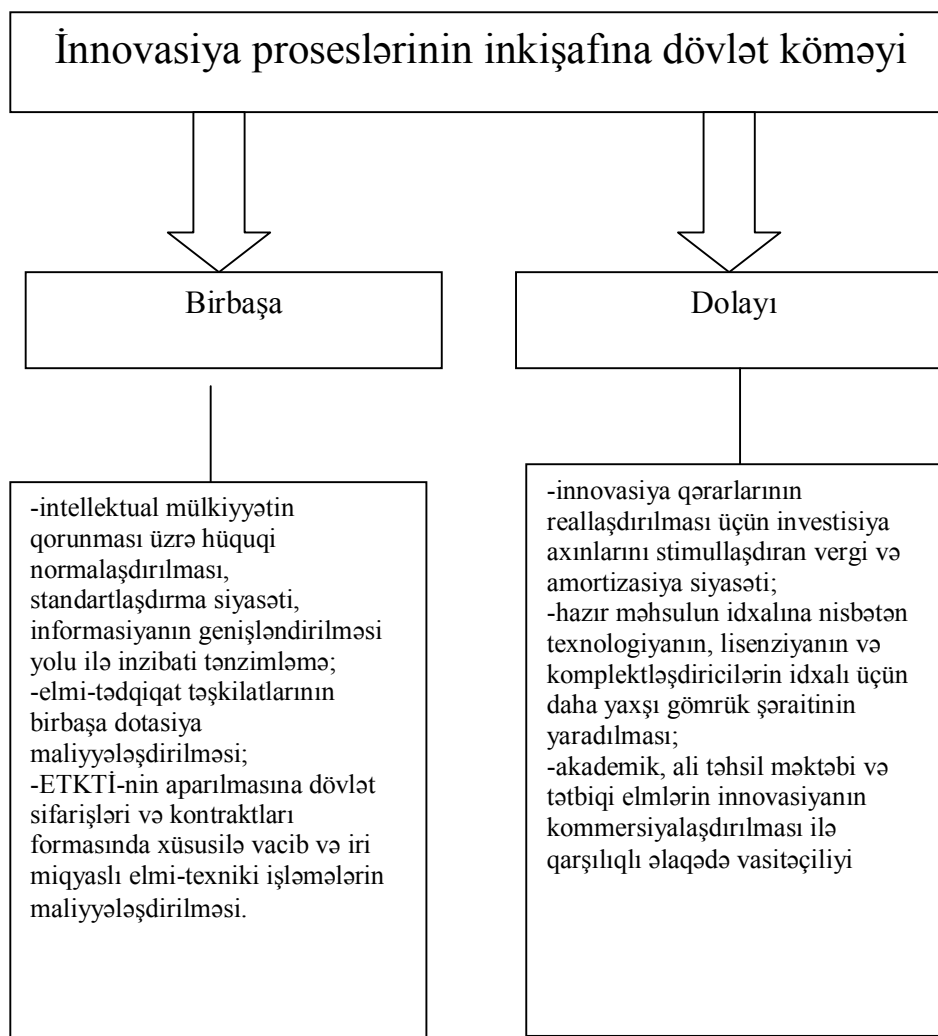
Maliyyə iqtisadi
-ETKTİ-nin
maliyyələşdirilməsinin
və ya intellektual
mülkiyyət obyektlərinin
əldə olunması üzrə
xüsusi mənbələrin
mövcudluğu;
-innovasiya layihələri
altında kredit
resurslarının cəlb
olunması imkanı

Təşkilati-texnoloji
-innovasiya struktur
bölmələrinin
yaradılması və cəlb
edilməsi;
-innovasiya
fəaliyyətini həyata
keçirməyə və onu
idarə etməyə qabil
ixtisaslı heyətin
mövcudluğu

İdarəetmə
-sahibkar tərəfindən
innovasiya inkişaf
strategiyasının
seçimi;
-heyətin innovasiya
aktivliyinin
dəstəklənməsi və
stimullaşdırılması.

Şəkil 3.3. Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün dövlət köməyinin iki əsas istiqaməti: birbaşa və dolaylı istiqamətləri aşağıdakı sxemdə verilmişdir(Şəkil 1.3):

Şəkil 3.4. Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafına dövlət köməyi

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün xarici şərtlər ilk növbədə innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətləri ilə bağlıdır. Həmin istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir:

-elmi-istehsal və tədris mərkəzləri sistemlərinin (texnoparklar, texnopolislər, inkubatorlar və s.) yaradılması;

- innovasiya xidmətləri (texnologiya marketinqi, injiniring, konsaltinq, texnoloji audit və s.) sferasının inkişafı;

- innovasiya proseslərinin informasiya təminatının avtomatlaşdırılmış sisteminin yaradılması;

- investisiyanın effektiv sığortalama mexanizminin formalaşdırılması.

“İnnovasiya” termininə təkcə innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsi (yeni məhsul, yeni texnika və ya texnologiyanın mənimsənilməsi, təşkilati və idarəetmə metodlarının yaxşılaşdırılması) kimi deyil, həm də iqtisadi sistemin dayanıqlı inkişafına kömək edən və yeniliyin rəqabətqabiliyyətli məhsula transformasiyasına əsaslanan ən vacib iqtisadi artım amili kimi yanaşmalıdır.

İnnovasiya potensialına maliyyə-iqtisadi və intellektual resursların mövcudluğu, habelə iqtisadi sistemin uğurlu innovasiya fəaliyyətinə hazırlıq səviyyəsini müəyyən edən hüquqi, təşkilati-idarəetmə, maddi-texniki, sosial və informasiya amillərinin məcmusu daxildir.

“Texnologiyanın transferi” qanunvericiliklə təsbit olunmuş termininin olmaması tez-tez bir-birini təkzib edən çoxsaylı şərhlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarır ki, bunların da əksəriyyəti innovasiya prosesinin yalnız ilkin mərhələləri haqda təsəvvür yaradır. Ona görə də hesab edirik ki, bu anlayışı innovasiya prosesinin bütün mərhələlərinə, yəni axtarış elmi-tədqiqat işlərinə, təcrübi-konstruktor işlərinə, kütləvi istehsal texnologiyasının işlənilib hazırlanmasına və hazır məhsulun reallaşdırılmasına aid etməklə genişləndirmək lazımdır. Texnologiya transferinin mahiyyəti resursların iqtisadi subyektlərin innovasiya fəaliyyəti çərçivəsində axını prosesini təşkil edir. İnnovasiya prosesinin hər bir mərhələsində əlavə dəyərin yaranması prosesi baş verir, bu zaman maliyyə resursları maddi resurslara və əksinə transformasiya olunur. Texnologiyanın transferi prosesində obyektin vəziyyəti haqqında informasiya heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

İnnovasiya inkişafını yeni və daha yaxşılaşdırıcı texnologiyaların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması əsasında təsərrüfat subyektinin iqtisadi artımı kimi müəyyən etmək olar. İnnovasiya inkişafının səviyyəsi həm innovasiya prosesinin

resurs tərkibi (innovasiya potensialı) kimi, həm də innovasiya texnologiyaları transferinin effektivliyi ilə müəyyən edilir.

Innovasiya inkişafının monitorinqi innovasiya prosesi üzərində fasiləsiz nəzarət və nəticələrin ardıcıl təhlili, iqtisadi sistemin vəziyyətinin dəyişmə dinamikasını verən məlumatların toplanması və innovasiya proseslərinin inkişaf meyllərinin aşkara çıxarılmasıdır. Monitorinqin əsası innovasiya texnologiyaları transferinin ayrı-ayrı həlqələrinin qarşılıqlı təsirinin təhlili planlaşdırılması və koordinasiyası üzrə informasiya təminatı sayılır.

İqtisadi subyektlərin innovasiya inkişafının monitorinq sistemi (İİMS) özünə məlumatların, yeniliklərin, texnologiyaların, innovasiya yönümlü kadrların, müəssisələrin, potensial investorların və innovasiya prosesinin digər elementlərin çox böyük bankını cəlb etməyə qabildir. O, innovasiyanın inkişafının effektiv idarə edilməsi üçün ilkin zəmin yaradır.

İİMS-in fəaliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılar sayılır:

-idarəetmə orqanlarını həmin iqtisadi subyektə axan innovasiya prosesləri haqqında tam, operativ və etibarlı informasiyalarla təmin etmək;

- qabaqcadan pozitiv hadisələrin vaxtında görünməsi, neqativ meyllərin aşkara çıxarılması, onların yeniliklərin mənimsənilməsi prosesinin nəticəsinə mümkün təsirlərinin qiymətləndirilməsi;

- iqtisadi sistemin idarə edilməsi effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

Hesab edirik ki, bu zaman innovasiya prosesinin iki hissəyə bölünməsi məqsədəuyğundur:

1.İnnovasiya tsiklinin hər bir mərhələsində resursların və infrastrukturun mövcudluğu.

2. Yeniliyin bir mərhələdən digərinə hərəkətmə sürəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya inkişafına həsr olunmuş işlərin əksəriyyətində əsas nəzərə çarpdırılan məsələ innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi sistemin resurs imkanlarının qiymətləndirilməsi sayılır. Lakin əgər tək-cə resurs tərkibi yox, həm də innovasiya fəaliyyəti (texnologiya transferi) çərçivəsində resurs axını prosesinin effektivliyi son həllini tapacaqdır.

Bununla əlaqədar olaraq, innovasiya inkişafının qiymətləndirilməsi monitorinqinin aşağıdakı növlərini ayırmaq məqsədəuyğundur:

1. İqtisadi sistemin innovasiya potensialı monitorinqi. Innovasiya inkişaf tərkibinin vəziyyəti müəyyən edilir. Maddi-texniki, əmək, informasiya və maliyyə resursları kompleksini (tədqiqatçıların sayı, elmi kadrların hazırlanması, tədqiqat və işləmələrə xərclər), eləcə də innovasiya fəaliyyətinə kömək infrastrukturunu xarakterizə edən göstəriciləri (innovasiya strukturlarının, o cümlədən texnologiya transferi mərkəzlərinin işinin mövcudluğu və effektivliyi, innovasiya fəaliyyəti altında olan sahənin həcmi və s.) istifadə olunur.

2. Texnologiyanın transferi monitorinqi. İqtisadi sistemdə texnologiyanın transferi effektivliyini xarakterizə edən funksional indeks qiymətləndirilir. Bu, innovasiya tsikli üzrə hərəkətin kəmiyyətə yetərliyi və sürəti ilə müəyyən olunur.

Bu zaman İİMS-in reallaşdırılması üçün innovasiya potensialının və texnologiyanın transferi indeksinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodikasının, hər bir metodika üçün göstəricilər sisteminin, eləcə də İİMS-in tətbiqi alqoritmlərinin işlənilib hazırlanması vacibliyi meydana çıxır.

Beləliklə, biznesin qiymətləndirilməsi zamanı innovasiyaların təsnifatı və qiymətləndirilməsi ilə bağlı apardığımız tədqiqatın əsas nəticələrini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Fikrimizcə, müxtəlif əlamətlərə görə tərəfimizdən yuxarıda verilən təsnifat sorğu və pasportlaşma yolu ilə innovasiya sahibkarlığı subyektlərinin diaqnostikasını aparmağa, hər bir klasterin əsas xüsusiyyətlərini ayırmağa və innovasiya sahibkarlığı subyektlərinin əsas qruplarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

2. Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafının zəruri şərtləri dövlət köməyindən, sahibkarlıq strukturunun daxili, habelə xarici şərtlərdən ibarətdir. Sahibkarlıq strukturunun daxili şərtlərinə maliyyə-iqtisadi, təşkilati-texnoloji və idarəetmə istiqamətləri daxildir. Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafına dövlət köməyinin birbaşa və dolaylı istiqamətləri daxildirsə, xarici şərtlər innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətləri ilə bağlıdır.

3. İnnovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarında zəruri elementlər sırasına innovasiya, innovasiya potensialı, innovasiya inkişafı, texnologiya transferi kimi anlayışların şərhı dəqiqləşdirilmiş.

4. İqtisadi subyektlərin innovasiya inkişafının monitorinqi sisteminin mahiyyəti, tərkibi, əsas məqsədləri, qiymətləndirmə monitorinqinin növləri dəqiqləşdirilmişdir. Bütün bunlar əsasında İİMS-in reallaşdırılması üçün innovasiya potensialının və texnologiyanın transferi indeksinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodikasının və onun tətbiqi alqoritmlərinin işlənilib hazırlanması zəruriliyi meydana çıxır.

Hazırda Azərbaycanda innovasiyanın tətbiqi ilə məşğul olan müəssisələrin bütövlükdə yerli müəssisələrdə payı 3%-ə yaxın olduğu halda Almaniyada, ABŞ, Fransa və Yaponiyada bu göstərici 70-82% civarındadır(53, s.270).

Vençur kapital potensial olaraq, Azərbaycanın yüksək texnologiyalı firmaları tərəfindən həyata keçirilən innovasiya fəaliyyətinin elmi-tədqiqat və tətbiqi işləmələrin maliyyələşdirilməsinin ən mühüm mənbəyinə çevrilə bilər.

İnnovasiya prosesinin dövlət maliyyəsinin hiss olunan dərəcədə möhkəmləndirilməsi innovasiya sferasında dövlətin rolunun yüksəldilməsini və onun proseslərə təsirini təmin edir, struktur-investisiya problemlərinin həcmi sürətləndirir. İnnovasiya fondunun istifadəsinin effektivliyi onun formalaşmasının baza prinsipləri əsasında əldə edilir: milli iqtisadiyyatın həyati vacib sektorlarının investisiyalaşması zamanı dövlət-korporativ tərəfdaşlığı; dövlət köməyinə iddialı olan innovasiya layihələrinin təhlilinə makroiqtisadi yanaşmaya əsaslanan variantların seçimi.

Aşağıdakı istiqamətlərdə innovasiya layihəsinin reallaşdırılması üçün dövlət köməyi göstərilir:

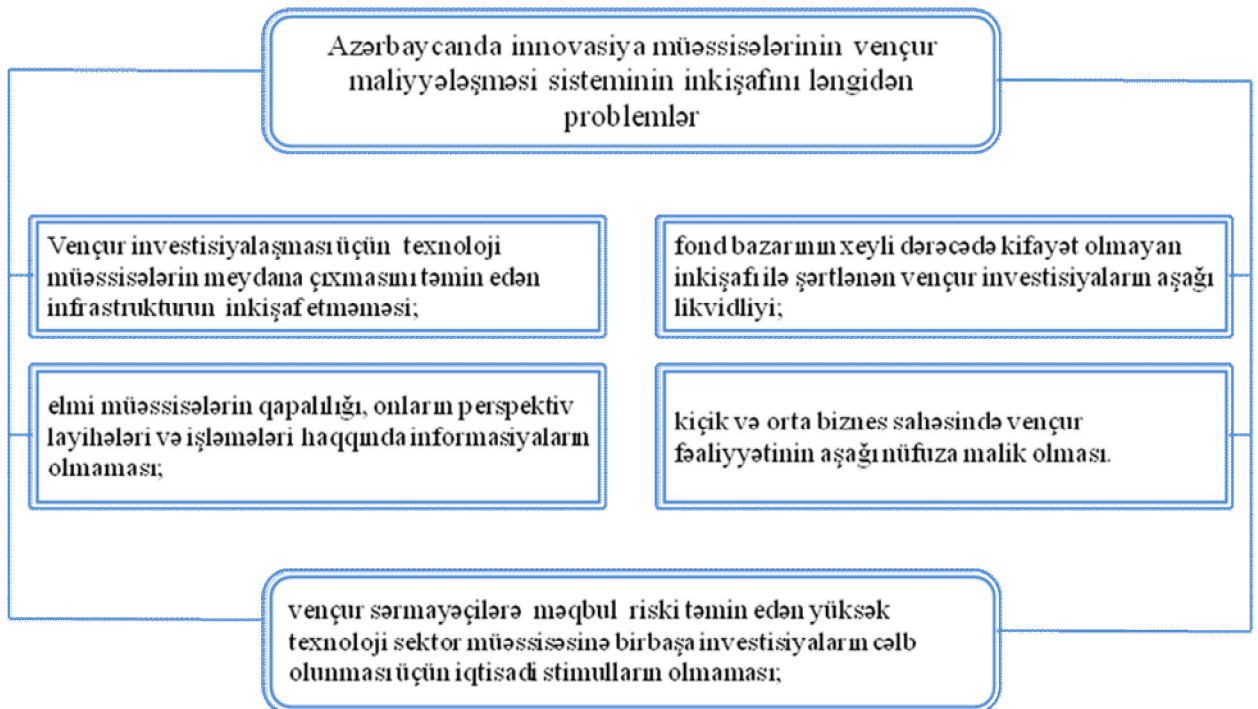
- Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına;
- Azərbaycan innovasiya sistemi elementlərinin yaradılmasına və inkişafına;
- institusional dəyişikliklərin təmin olunmasına.

Dövlət köməyinin göstərilməsinə iddialı olan innovasiya layihələrinin seçimi aşağıdakı prinsiplər üzrə həyata keçirilir:

- innovasiya layihələrinin təyin olunmuş meyarlara uyğunluğu;
- dövlət köməyi göstərilməsi proseduruna bərabər çıxış şərtlərinin təmin olunması;
- innovasiya layihələrinin zərərsizliyi;
- dövlətin xüsusi kapitalla risklərinin bölüşdürülməsi;
- ədalətli rəqabətin və Azərbaycan Respublikası antiinhisar qanunvericiliyinin şərtlərinə riayət edilməsi.

İqtisadiyyatın innovasiya sahələrinin inkişafı üçün potensial investisiya imkanlarından tam istifadə olunmaması qismən fond bazarının zəifliyi, onun istehsaldan ayrılması ilə, vençur müəssisələrin qiymətli kağızlarla birca ticarətinin və elektron ticarətin zəif inkişafı ilə əlaqədardır. Bu vençur kapitalın dövriyyəsi üçün ciddi problem yaradır, belə ki, vençur investorun gəliri innovasiya müəssisəsinin səhm paketinin artan qiymətlə satışı zamanı yaranır, vençur firmalarından çıxış fazasında investorlar üçün çətinliklər yaradır.

Müasir Azərbaycanda innovasiya müəssisələrinin vençur maliyyələşdirilməsi sisteminin inkişafını ləngidən problemlər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar (şəkil 3.5):

Şəkil 3.5. Azərbaycanada innovasiya müəssisələrinin vençur maliyyələşdirilməsi sisteminin inkişafını ləngidən amillər.

-Azərbaycanın elmi-texniki sferasında vençur investisiyalaşması üçün cəlbedici obyektlər ola bilməyə qabil yeni və mövcud kiçik və orta sürətlə artan texnologici müəssisələrin meydana çıxmasını təmin edən infrastrukturun inkişaf etməsi;

-fond bazarının xeyli dərəcədə kifayət olmayan inkişafı ilə şərtlənən vençur investisiyaların aşağı likvidliyi;

- elmi müəssisələrin qapalılığı, onların perspektiv layihələri və işləmələri haqqında informasiyaların olması;

-vençur sərmayəçilər üçün qəbul olunan riskin təmin edən yüksək texnoloji sektor müəssisəsinə birbaşa investisiyaların cəlb olunması üçün iqtisadi stimulların olmaması;

- kiçik və orta biznes sahəsində vençur fəaliyyətinin aşağı nüfuza malik olması.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla, birbaşa və dolaylı dövlət iştirakı tədbirlərinin aprobeasiya edildiyi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vençur biznesinə dövlət köməyinin müsbət təcrübəsinin öyrənilməsi və istifadəsini aktual sayırıq.

1.Sənaye müəssisəsinin maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinə yönəldilmiş metodlar:

- Düpon modeli;
- İnvestisiyanın rentabelliği;
- Bir səhmə xalis mənfəət;
- Səhmin qiyməti və xalis mənfəətin nisbət əmsalı;
- Səhmdar baza və balans dəyəri nisbətinin əmsalı;
- Səhmdar kapitalının rentabelliği;
- Xalis aktivlərin rentabelliği;
- Pul axını;
- İqtisadi əlavə dəyər;
- Faiz, vergi və dividend ödənilənə qədər mənfəət;

- Bazar əlavə dəyər;
- Məcmu səhmdar gəlirliyi göstəricisi;
- İnvestisiya olunmuş kapitalla görə pul axını.

2. Sənaye müəssisənin daxili proseslərinə və daxili mühitinə yönəldilmiş metodlar:

- SNW- təhlil (aktivlərin təhlili, top-xarakteristikasının təhlili);
- Resurs təhlili;
- Daxili bençmarkinq;
- Dəyərin yaradılması zəncirinin təhlili.

3. Sənaye müəssisəsinin daxili mühitinə yönəldilmiş metodlar:

- PEST-təhlili;
- Sahə və bazarın təhlili və proqnozlaşdırılması(əsas parametrlərin seçimi);
- Ssenari planlaşdırılması, oyunlar nəzəriyyəsinin istifadəsi;
- Rəqabət təhlili (M.Porterin beş qüvvəsi).

4. Sənaye müəssisəsinin sistemli strateji metodları:

- SWOT-təhlili;
- TQM Ouklend modeli;
- Əsas səlahiyyətlərin təhlili;
- Balanslaşdırılmış göstərici sistemi (BSC konsepsiyası)

NƏTİCƏ

1. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər bir təsərrüfat subyektinin uğurlu biznes strategiyası qurması və reallaşdırması xeyli dərəcədə innovasiyanın tətbiqi səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Müəssisə nə qədər nadir məhsula və ya onun istehsal üsuluna malikdirsə, o bir o qədər uğurlu müəssisə sayılır.

2. İnnovasiya fəaliyyəti – bazarda tətbiq olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji məhsula, müvafiq səmərənin alınması ilə istehsalda istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş prosesə yönəldilmiş elmi-tədqiqat və işləmələrin, eləcə də elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin alınması və ya transformasiyası ilə bağlı fəaliyyət növüdür. İnnovasiya fəaliyyəti biznes müəssisələrinin uğurla saxlanması və inkişafının əsas şərtlərindən biri sayılır. İnnovasiya fəaliyyətinin idarəetmə strategiyası ölkə iqtisadiyyatının özülünü təşkil edənlərdən biri kimi biznes strukturlarının uzunmüddətli mövcudluğunu nəzərdə tutur.

3. İnnovasiya fəaliyyəti əsasında innovasiya layihəsi hazırlanır. Bütövlükdə layihə kompleks təkrar olunmayan tədbir olub, vaxta, büdcəyə, resurslara görə məhdud, eləcə də yerinə yetirilməsi üzrə dəqiq dəstənilərsə, sifarişçinin tələbi altında işlənilib hazırlanan yeninin tətbiqini nəzərdə tutur.

4. Hesab edirik ki, innovasiya layihələrinin ekspertizası və seçimi metodikasının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Biznes sferasında innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasında onların tərtibi və qiymətləndirilməsinin müasir tələblərə uyğun aparılması son dərəcə vacibdir, çünki o, əslində innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi çıxış edir.

5. Müasir şəraitdə innovasiya layihələri hazırlanarkən innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edəcək müxtəlif xarici və daxili amilləri təhlil etmək lazım gəlir.

6. İnnovasiya layihələri müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri hesabına maliyyələşdirilir. Bu mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərin qiymətləri son nəticədə diskont dərəcəsini müəyyən edir. Diskont dərəcəsi müxtəlif mənbələrdən cəlb edilmiş vəsaitlərin qiymətlərinin orta çəkili kəmiyyəti kimi müəyyən edilir. Bu baxımdan, son nəticədə innovasiya layihəsinin maliyyələşdirilmə mənbələrinin və bu

mənbələrin hər birindən cəlb edilən vəsaitlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsi innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi baxımından vacibdir.

7. İnnovasiya layihələndirilməsinin ilkin mərhələsində tətbiq olunan sistemli yanaşma və üsulların kompleks tədqiqi sadəcə olaraq risklərin təhlili məqsədilə aparılmır. Təhlil zamanı əldə olunan nəticələr menecerə layihəni həyata keçirməkdə kömək edir. Burada məqsəd heç də riskləri tapıb onları biznes-planda əks etdirməkdən ibarət deyil, həm də onları layihənin fəaliyyəti dövründə idarə etməkdir.

8. İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı üçün əlverişli mühitin formalaşmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sənayenin effektiv fəaliyyət göstərən sektorunun formalaşması: sənaye müəssisələrinin texniki-texnoloji təzələnməsinin aparılması;
- Sahibkarlıq sektorunda innovasiya aktivliyinin inkişafı və stimullaşdırılması;
- İnstitusional mühitin yaradılması: normativ sənədlərdə, innovasiya strategiyaları və proqramlarında müxtəlifliyin aradan qaldırılması;

9. Bütövlükdə sənaye istehsalı, o cümlədən də neft maşınqayırması iqtisadiyyatın son dərəcə fond tutumlu sahəsidir. Müəssisənin əsas fondlarının mövcud vəziyyəti xeyli dərəcədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi və sosial nəticələrini şərtləndirir. Konkret müəssisədə istifadə olunan avadanlıq və texnologiyadan məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərcləri, ekoloji və sanitariya-gigiyenik mühit kimi ən vacib göstəricilər asılıdır.

10. “Azneftkimyamaş” SC-nin bütün müəssisələri öz mövcudluğu ərzində dəfələrlə modernizasiyaya, texniki cəhətdən yenidən silahlanmaya, yenidənqurmaya və genişləndirməyə məruz qalmışdır. Bu müəssisələr əsas vəsaitlərin: binaların, istehsal meydançalarının, maşın və avadanlıqların, müxtəlif ötürücü qurğuların, dəmir yollarının, anbarların, nəqliyyat vasitələrinin çox böyük həcminə malik olmuşlar.

11. Sənaye zavodlarının istehsal güclərindən 10-20% istifadə olunduğu indiki şəraitdə istifadə olunmayan əsas fondların mövcudluğu müəssisənin çiyində ağır bir yük olmaqla son nəticədə öz əksini müəssisənin son məhsulunun maya dəyərini artırmasında tapır.

12. “Azneftkimyamaş” SC-nin qız müəssisələrində universal avadanlığın aşınma səviyyəsi adətən 75%-i, standart avadanlıq üçün isə 90%-i ötüb keçir. Buraya həmçinin əsas texnoloji avadanlığın ənənəvi aşınmasını və aşağı səmərəliliyini əlavə etmək lazımdır. Odur ki, layihənin reallaşdırılması nəticəsində həm istifadə olunan avadanlığın, həm də əsas fondların strukturu ciddi dəyişməlidir.

13. Biznes sistemi kimi müəssisənin restrukturizasiyasına ayrıca ssenari yanaşması tətbiq olunmalıdır. Restrukturizasiyanın başlıca məqsədi zavodun rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən gəlirli müəssisə olması üçün şəraitin yaradılması və şirkətin dəyərinin artımının təmin edilməsi sayılır.

14. Yeniliklər sahəsində uğurun qazanılması üçün yerli firmaların bütövlükdə fəaliyyətlərinin inteqrasiyası və əlaqələndirməsi mexanizmi yaradılmalı, innovasiya fəaliyyətində onların funksionalarası qarşılıqlı təsirləri tənzimlənməlidir.

15. Innovasiya sahibkarlığının inkişafı mexanizminin tətbiqindən əsas nəticələri aşağıdakı kimi istifadə etmək məqsədəuyğundur: 1.KİM-in miqdarının artımı. 2. Sosial effekt: yeni iş yerlərinin yaradılması, işsizliyə və işədüzəltmə üzrə müavinətlərin ödənişinə görə dövlət xərclərinin aşağı salınması; mütəxəssislər, alimlər, o cümlədən ali təhsil məktəblərinin tələbə və aspirantları üçün əlavə gəlir mənbələrinin yaradılması. 3. Innovasiya potensialının yüksəldilməsi. 4. ÜDM-də innovasiya məhsullarından gəlirlərin payının artması. 5. Innovasiya məhsullarının buraxılışını xarakterizə edən göstəricilərin artımı. 6. Kiçik innovasiya sahibkarlığı subyektlərinin əsas istehsal fondlarının sürətli təzələnməsi və modernizasiyası.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı", 2001.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir)
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2012, 508 s.
4. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı(14 aprel 2009-cu il).
7. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 may tarixli 255 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
8. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri: 2014. Bakı: Səda, 2014, 774 s.
9. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2014, 278 s.
- 10.“Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.Bakı, 6 dekabr 2011-ci il
- 11.“Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 iyun 1998-ci il №510-IQ).
12. “Qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 28 sentyabr tarixli qərarı.

13. Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun (15 yanvar 1992 -ci il, 57 sayılı).
14. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il.
15. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, 1998.
16. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, “Ağrıdağ”, 2001
- 17 . “Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat” 2003, BMT İP, <http://www.un.org/undp>
18. Atakişiyev M.C., Süleymanov Q.S. “İnnovasiya menecmenti”, Bakı, 2004.
19. Biznesin əsasları. Dərslük. Prof. A.B. Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı, “Nurlan”, 2005, 656 s.
20. Cəbiyev R.M. Azərbaycan bazaar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı(Monoqrafiya). Bakı, 2000, 236 s.
21. Əliyev İ.İ., Heydər Əliyev yolu: Azərbaycan inkişafının yeni mərhələsində, Bakı, Azərbaycan, 2007, s.862.
- 22 .Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası. Bakı, 1999, “Odlar yurdu”, 104 s.
23. Əliyev F.B. İnvestisiya layihələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi. Bakı, "Azər" nəşriyyatı, 2003.
24. Əliyev N.C., Daşdəmirov M.Ə, Mirzəyev V.S. İnvestisiya layihələrinin təhlili. Bakı, 2003, 182 s.
25. Əliyev R.B., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı: 2003, 432 s.
26. Əliyev T.N. Azərbaycanın kimya və neft-kimya sənayesində investisiya-innovasiya meylinin gücləndirilməsinin zəruriliyi. Qloballaşdırma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya iqtisadi və beynəlxalq münasibətlər II Beynəlxalq konqresi. 02-05 may, 2007

27. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərənəşr, 2003, 520 s.
28. Hacıyev Ş.H. 2011-ci ilin dövlət büdcəsi dayanıqlı inkişafın möhkəmlənməsində yeni mərhələ olacaq. “Azərbaycan” qəzeti, 22 oktyabr, 2010 cu il.
29. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Azərənəşr, 2005, 560 s.
30. Hüseynov T.H. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, Elm, 2004, 228 s.
31. İqtisadi nəzəriyyə: Dərslik / T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 s.
32. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları: Dərslik. Bakı: «İqtisad Universiteti», 2008, 430 s.
33. Kəlbəliyev Y.A.Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri(monoqrafiya). Bakı: Elm, 2005, 468 s.
34. Kərimli İ. Keçid iqtisadiyyatı: Müstəqil yeni texnika yaratmağın zərurliyi. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. İqtisadi və beynəlxalq münasibətlər. II Beynəlxalq konqresi. İqtisadiyyat bölməsi. II hissə. 02-05 may. Bakı, 2007. s. 838-842
35. Кузык Б.Н., Кушлин В.И., Яковлев Ю.В. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование. Учебник.М., Экономика, 2008
36. Quliyev T. “Menecmentin(idarəetmənin) əsasları”. Bakı, 2001.
37. Quliyev T. İnflyasiyanın anatomiyası. Bakı: 2006, 277 s.
38. Mehdiyev R. “XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində” Respublika qəzeti, 29 iyun 2012, s. 9-16
- Asiya. İqtisadi və beynəlxalq münasibətlər II Beynəlxalq konqresi. İqtisadiyyat bölməsi. II hissə 02-05 may. Bakı, 2007 s. 858-859
39. Musayeva “İnnovasiya siyasəti : Avropa birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları ” Azərbaycanın vergi xəbərləri, № 5, 2010
40. Бабина И.В. Совершенствование механизма управления инвестиционной деятельностью предприятия в условиях рыночных отношений.

Гомель, 2000, (Автореферат).

41. Бирман Г., Шмидт С. Капиталовложения: Экономический анализ инвестиционных проектов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 631 с.

42. Волков И.М., Грачев М.В. Проектный анализ: Продвинутое курс! М.: ИНФРА-М, 2004, 495 с.

43. Гитман Л., Джонк М. Основы инвестирования, М.: Дело, 1997, 1008 с.

44. Доклад о мировом развитии – 2005. Улучшение инвестиционного климата в интересах всех слоев населения. Обзор. Международный банк реконструкции и развития/Всемирный банк. Вашингтон: Oxford University Press, 2004, 32 с.

45. Ефимов Т.Е. Стратегическое планирование на предприятиях в системе инвестиционной модели. Сб. научных трудов РГГМУ, 2005, с.61-67.

46. Ленчук Е.Б. Инновационный процесс в переходной экономике. Автореф. дис. на соиск. уч. степени доктора экономических наук. М., 2007, 23 с.

47. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. Учебник. Москва. Инфра-М, 2002.

48. Е.В.Моргунов, Г.В.Снегирев. Национальная (государственная) инновационная система: сущность и содержание /Собственность и рынок, 2004, №7, с. 10-21.

49. Портер М.. Конкуренция. М.: Издательский дом "Вильямс", 2003, 496 с.

50. Репкина О.П. Развитие предпринимательской деятельности на основе инновационного процесса. Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени доктора экономических наук, Москва-2013, 48с.

51. Самуэльсон П., Нордхаус В., Экономика. М., БИНОМ, 1997, 800 с.

52. Телегина Е. Об управлении рисками при реализации долгосрочных проектов // Деньги и кредит, 1995, №1, с.57-59.
53. Теория инновационной экономики: учебник/Под ред. О.С.Белокрыловой-Ростов н/Д: Феникс, 2009, 376 с.
54. Тхакушинок Э.К. Организация системы управления инвестиционными рисками в экономике региона. Ростов, ЮФУ, 2007, 180 с.
55. Царев В.В. Оценка экономической эффективности инвестиций. -Спб. Литер, 2004, 464 с.
56. Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред. Е.А.Олейникова - М.: Изд-во, «Экзамен», 2004, 768 с.
57. Dahlman, C. and Nelson R. R. (1995). Social Absorption Capability, National Innovation Systems and Economic Development / in Social Capability and Long Term Economic Growth. *B. Koo and D. Perkins*, Ed. New York, NY: St. Martin's Press, 1995/ p. 82-122.
58. National Innovation Systems. Paris: OECD Publications, 1997, 49 p.